

ШЫН

№ 144
(17788)2009 чылдың
декабрь 8,
вторникСадар өртээ
4 рубль.

Интител-политиктиг солун

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазында

БЮДЖЕТТИ БИРГИ НОМЧУЛГАДА БАЗА КАТАП ХҮЛЭЭП АЛБААН

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ээлчег чок хуралы декабрь 7-де болуп эрткен.

2010 чылда болгаш 2011 база 2012 чылдарның планныг үезинде республика бюджетиниң төлөвилелиниң дугайында айтырыгны аңаа чугаалашкан. Мурнунда республиканың кол саң-хөө документизин Хоойлужудулга палатазының депутаттары бирги номчулгада ийи катап хүлээп албаан. Бо сессия хура-

лынга ол шийтирлерни солааш, бюджет төлөвилелин катап бирги номчулгандан эгелээр санал кирген, оон-биле депутаттар чөпшээрешкеш, күштүг кылдыр бадылаан.

Ындыг-даа болза, бо удаада 2010 чылдың бюджетиниң төлөвилели база катап депутаттарның деткимчезин албайн барган. Бюджет төлөвилелин бирги номчулгада хүлээп алыр дээш чүгле 16 депутат бадылаан, ыңчангаш төлөвилел эрпейин барган.

УЖУР-БАЖЫ БИЛДИНМЕСТЕДИ

Хоойлужудулга палатазының депутаттары ам база келир чылдың бюджетиниң төлөвилелин хүлээп албаан дээрге кайгап ханмас кижидир мен. Тыва кижикара угаан-биле бодаарга, депутат кижиде угаангы, чону дээш кара кызыл ажылдап, дээрлериниң дээрзизи болгу дег. Ыңчангаш-ла чон ону бодунуң депутаты кылдыр соңгуп алган-на болгай. Ам бо депутаттарны солун-сеткүүлдерден номчуп олурарга, чүгле боттарының олурар сандайы дээш-ле, туржуп турар хевирлиг. Келир чылын соңгудалар база болур болгай, ынаар-ла шыгап олурар хевирлиг. Аңаа чедир чурттаар апаар, а бюджет чокка канчап чурттаарыл? Сезен ажыг хуу дотацияда олурар республика болгай бис.

Чер-черлерде тудугларывыс, туруптар, оруктарывыс, үлөтпүрүс, чаа чылче планнап алган уруглар албан черлериниң тудуглары, школалар ажыглалче кирбес бе? Бистиң Сүт-Хөл кожуунда Хемчик кежир чаа көвүргүнү кылыры-биле акшаны бюджетте кириген дээр, ол

база болбайн баар болза, көдээ чонга дыка-ла берге-дир. Мындыг хевирлиг бюджетче кирген акшаландырышкын айтырылганы кожуун бүрүзүнде деп бодаар мен.

Мени бир элдесиндир турар айтырыг — «Чаңгыс демниг Россия» партияның даңзы-биле депутаттай берген депутаттар ам чүге өске партияда барып, бюджетти хүлээп албас кылдыр удур бадылап турар ирги? Депутат деп чон мурнунга хүлээлге, харын-даа арын-нүүр деп чүве бар эвес чүве бе? Бир хүн кызыл, эртенінде көк апарып турарга, ыядыңгы эвес бе деп олардан айтырыксаар кижидир мен. Бистерге, бөдүүн улуска, элдеп-эзин чүве бо.

Ийи-чаңгыс чымчак олут эжелексэн кижилерниң хараазындан, бүдүн республиканың бюджетиде бадылаттынмайн турарында удур кижидир мен. Үе удаар эвес, каш хонгаш чыл төнер, дотациялыг республика бюджет чок каар апардывыс.

Чечек ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуун.

«Тыва кышка белен эвес» деп вице-премьер Дмитрий Козактын медээзинге хамаарыштыр айтырыгны Тыва Республиканың Үлетпүр болгаш энергетика яамызының сайыды Карим Байлак-оолович Саган-оолдан салырымга, мынча деп харыылады:

— Тыва кышка белен эвес деп чугаа кысказы-биле чугаалаарга, шынга дүүшпес. Тыва Республиканың девискээринде чуртталга, социал ужур-дузалыг объектилерниң котельнаялары нитиизин биле 313 котельная, ЧЭТ-тер кышка бөлениниң дугайында паспортту алган, чылыг дамчыдар 19 км хооразаларны солаан. 776 электри четкилерин кышка белеткээр. 4065 электри чагыларын солаан, чедери берге чурттаачылыг черлерге хөмүр-даш сөөртүлгези 103 хуу күсеттинген. Кывар-чаар материалдарны 18,900 муң тоннаны, ол херек ужурулуг түннүн 98 хуузу-дур, шуптузун сөөрткен. 3537 тоннаны Мөңгүн-Тайга кожуунче кири сөөртүрүн дооскан. Өске кожууннарда февраль айга чедер курлавыр бар, 11

Хүннүн чугула айтыры

БЕЛЕН ЭВЕС ДЭЭРГЕ ШЫНГА ДҮҮШПЕС

ДЭС-ти бо чылын саткан, оон иштинде үш 250-315 квт күчүлүг станция.

Чидиг айтырылгар бар болбайн аан. Ол дээрге өрелеривис-тир. Республиканың чурттаачыларының электри, коммунал ачы-дузазы дээш өрөзү 518 млн. рубль, оон иштинде электри күжү дээш 370 млн. рубль. Хөмүр-даштын нормативтиг курлавырын белеткээр талазы-биле айтырыг шийтирлеттинген.

Амгы үеде коммунал ажыл-агыйларының дериг-херекселдери 70-80 хуу эрттир ажылдап каапкан, ол хире техника 100 хуу ажылдаар дээрзин кым-даа магадылап шыдавас.

Кызылда «Кызылская» деп станцияда күчүлүг газотурбинаның электри станциязының күчүзү 22,5 мвт. Ол авиакеросин-биле ажылдаар. Онза байдалдар болу берзе, ол Кызыл хоорайның ап турар электри күжүнүн барык-ла чартык кезин дуглаптар. Онза байдалдарга удур хемчеглерни ап, шалыпкын ажылдаары-биле дериг-херекселдерниң курлавырын мөөңнеп чыгган. Ону ажыглас-ла болзувусса деп бодаар-дыр мен — деп, Карим Байлак-оолович чугаазын доосту.

Сөөлгү чылдарда чуртталга, коммунал ажыл-агыйында машина-техниканы берип, бажыңнарның капитал септелгезинче сагыш салып турар апарганын эскерип тур боор силер.

Камчатка крайның губернатору Алексей Кузьмичий Россияның

чазаанга Регионнар хөгжүлдизиниң яамызы тодаргай медээлер дамчыткаш, шын эвес байдалга эккелген деп санап турар. Ол оон ыңай Тывага кышка белеткел республиканың бойдузу чидиг континентальдыг климаттыг болганы-биле кезээде берге туруп келген. Эксперттер база ыңдыг бодалды илереткен. Политолог Александр Кынев Козактын адааны регионнарда, оон иштинде Тывада, ол талазы-биле чидиг байдал климат талазы-биле берге байдалдындан туруп келген деп санап турар.

Айлаң ДАРЖАА.

В.Шайфуллинниң тырттырган чуруктары.

Чагыдылга-2010 (I)

Келир 2010 чылда «Шын» солунуң болур дизинерзе, чагыдылганы бо хүннерде кылып алыңар. Ам каш-ла хонгаш, декабрь 10-да, келир чылдың чартык чылының чагыдылгасы доостур.

2010 чылдың январь 1-ден эгелеп «Шын» солунуң болурунче далажыңар.

Тыва чонунуң хойлап алгаш, номчуп чораан хоочун солуну «Шын» 2010 чылда 85 харлаар.

КЫЙГЫРЫГ

Хүндүлүг Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттары, база бистиң чаңгыс чер-чурттууус, депутат Юрий Шыдырааевич Салчак!

Бо хүнде Тыва Республиканың Чазаа база Тыва Республиканың Улуг Хуралы Тыва Республикаыстың экономиктиг хөгжүлдези, кожуун чагыргалары чонувустун социал айтырылгарын хандырар дээш чаңгыс аай угланышкынныг ажылдарны чорудуп турар бис.

Республиканың болгаш оон иштинде кожууннарның социал-экономиктиг хөгжүлдезинге хамаарыштыр, дотациялыг республика болганда кризистин берге сал-

дары, оон уржуктары республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге кандыг салдарлыг болуп турары шуптувуска билдингир.

Республиканың сайзыралынга хамаарышкан экономиктиг болгаш социал угланышкынныг айтырылгарны силерниң шийтирлежип турарыңарны үнелеп турар бис. Бо бүгүн онзагайы-биле сайгарып, ону кол кичээнгейге ап, өгбелеривистиң «Демниг сааскан — теве тудуп чиир» — дээн угадыг сөзүңге каттыжып, ажыл-амыдыралывыстың кол документизи 2010 чылдың республика бюджетин бир демниг үн-биле, чонуңар дээш бадылаарыңарны кыйгырып тур мен!

Бай-Тайга кожуун чагыргазының даргазы Михаил Сентябровиц МОНГУШ.

ЧАЗАКТЫҢ САГЫШ САЛЫЫШКЫНЫ

Назы-харым улгаткан-даа бол, хүн бүрүде солун-сеткүүлдү номчуп, телевидениеден даштыкыда-даа, Россияда-даа, Тывада-даа болуушкуннарны көрүп турар болгаш сумуда болуп турар хурал-суглааларга киржиң, саналоналдарны бо-ла бергилей бээр мен.

Чоокта чаа чуртувустун Президентизи Дмитрий Медведев Күрүне Думазынга Айыткалды кылды. Бистиң кожуунува ук Айыткалды сумуларда таныштырып эгелей берген. Чон улуг сонургал-биле таныжып турар, ында кижилерге ээ көрнүрү эң чугула, кол чүүл кылдыр онзалап айткан. Чурттуң Президентизи Айыткалынга Тывада депутаттар саны хөй дээрзин чугаа-

лаан болгай. Тываның Чазааның Даргазының Айыткалында база ол дугайы база бар. Мен бодум хуумда депутаттарның санын эвээжедир дээрзин чүүл-дүгүнүп турар мен.

Тываның Чазааның сагыш салыышкынын бодум база херек кырында көрдүм ийин: бистиң Тээли суурнуң электри чырыын чурттаачы чон хөй өрелиг дээш өжүргөн турган. Дыка-ла берге болган, өре

чок, төлөп алган улуска кайы хире хомуданчыг болган деп бодаар силер. Өрени чыып-чыып, акшазын дужаарга безин, чырыкты кыпсып бербээр. Ынчаар орта мен ийи неделя эрткен соонда, Тываның Чазаанче чырыкты бээриниң дугайында телефон-биле харылзашкан мен, оон ол-ла хүннүн кезээинде чырыкты кожуу-кан, улуг назылыг кижикомудал кирирге, дилээн кичээнгейге ап, хандырып бергени дээрге ада сагыш салыышкын-дыр.

Д. САЛЧАК,

күш-ажылдың хоочуну.

Тээли суур.

КАРАНТИН ТӨНГЕН

Грипп-биле холбап, Тывага бир ай бурунгаар чарлаттынган турган карантинниң төнгени-биле өөредилге черлеринде өөредилгениң эгелээнинге хамаарыштыр дыңнадыгны Тыва Республикада Хереглекчилерниң эргелерин хайгаараар албаның удуртукчузу Л.К. Салчак, ТР-ниң кадык камгалал сайыды Ш.Х. Хопуя, ТР-ниң өөредилге сайыды П.А. Морозов олар дүүн албан-езузу-биле кылган.

«Тыва-Онлайн» медээлер агентилели.

Шаңналдар

КУШ-АЖЫЛЫН БЕДИИ-БИЛЕ
ҮНӨЛЭЭН

Тыва Республиканың күрүнө шаңналдарын тыпсырының декабрь 4-те Чазактың хуралдаар залында болган езулалы кончуг байырлыг байдалга эрткен.

Тыва Республиканың Чазаның үрер хөгжүмү шаңнал алыры-биле чедип келген ажил-ишчилерге сорул кирикчи аялгалар-биле аян тудуп турган, ол чыылганнарның хей-адын көдүрген, сагыш-сеткилин өөрткен.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол сөс алгаш, күш-ажылы-биле шылгараан, республиканың социал экономиканың хөгжүдеринге биче эвес төлөптүг үлүүн кирип турар кижилерге Тываның күрүнө шаңналдарын тыпсыры кончуг чугула хемчег болурун демдеглээн. Силер ышкаш бодунуң херээнге сагыш-сеткилинден бердинген, бодунуң кожуунунуң, республиканың, чуртунуң сайзыралы дээш бүгү күжүн, билин, арга-дуржулгазын үндүрүп чоруур ак сеткилдиг ажил-ишчилер хөй болурун күзеп чорурун ол чугаалаан. Ынчан бистин хөгжүлдөвис дүрген бурунгаар-лаарын, амыдыралывыс экижири демдеглээн.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Тыва Республиканың күрүнө шаңналдарын 32 кижиге тыыскан. Музей херээн сайзырадырының херээнге кириген улуг салышкыны база Тываның амыдыралы-

ның, ажил-ижиниң дугайында хөй фото-чуруктарны тырттырып, төгүлүг документилерни келир салгалга арттырып кааны дээш Тываның Күрүнө музейиниң бирги директору чоран Владимир Петрович Ермолаевке Тыва Республиканың Орденин мөчээн соонда тыыскан. Ук шаңналды музейге шыгжап кадагалаар. «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг аттарны күш-ажылдың хоочуну Аваа Монгушка, «Центр Азии» солунуң кол редактору Надежда Антупьевага, Кызыл хоорайда «Суй-Белек» бүдүрүлгезиниң даш сиилбирлээр шевери Владимир Черзиге, «Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Өвүрнүң Хандагайты ортумак школының башкызы Чечекмаа Ооржакка болгаш өске-даа шылгараан ишчилерге алдарлыг аттарны, Тыва Республиканың Чазаның Даргазының хүндүлел бижиктерин байырлыг байдалга тыыскан.

Шолбан Кара-оол шаңнатканнарга база катап байыр чедиргеш, тургузукчу ажил-ижинге чедиш-кинерни, аас-кежикти, өөрүшкүнү күзээн.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Шериг албаны – ыдыктыг хүлээлге

ӨГБЕЛЕРНИҢ ДАЙЫНЧЫ
АТ-АЛДАРЫН ДӨЗӨП САЛГААР

Шериг албаны эрттирип чоруур оолдарны үдээринге тураскааткан ужуражылга Улусчу чогаадылга бажыңыга декабрь 5-те болуп эрткен. Дайынның, шериг албанының, күш-ажылдың хоочуннары, шериг баар оолдарның ада-иелери, төрөлдери, таныштары, эш-өөрү болгаш өскелер-даа аңаа киришкен

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оолдун шериг албаны эрттирип чоруур оолдарга байыр чедирген бижин номчаан. Бистин чуртунуң төөгүзү, бистин шеривистин төөгүзү-биле сырый холбаалыг, шериг ыдыктыг Төрээн чуртунуң идегелдиг камгалакчызы болурун ында айтып турар. Ада-чуртунуң Улуг дайынының чылдарында Тывадан 4,5 муң кижиге, 220 тыва эки турачы дайынга кирип, дайын-биле эрес-дидим демисешкеш, Тирилгени чедип алырынга үлүүн кириген. Афган, Чечен дайынында болгаш өске-даа изиг точкаларга бистин республикадан чүс-чүс солдаттар, офицерлер, иштики херектер органның ажилдакчылары киришкен, интернационалчы хүлээлгелерин ак сеткилдиг-биле күүсеткен. Бо чылдың чакы шериг келдиришкенинде 1100 оолдар шериг албаны эрттирип чуртукан. Күсү шериг келдиришкенинде 1050 кижини шериге келдиртир, 725 оолдар шериг кезектеринде чеде берген хамааты хүлээлгезин күүседип кирикенин байыр чедиришкенинде демдеглээн.

Төрээн чуртун камгалаары дег ыдыктыг хүлээлге чок, Тываның төлөптүг оолдары шериг албанын чедишкенин эрттиринге быжыг бүзүрелин Чазак Даргазы байыр чедирген бижинде илереткен.

Тыва Республиканың шериг комиссары Сергей Тарулин сөс алгаш, шериг албаны эрттирери-биле чоруп турар оолдарга «Анаа дайынчы» шериг атты тыыскан дугайында дужаалга атты салганын дыңнаткан. Ол дээрке кончуг ужуражылга шериг ат болурун, оон кандыг-даа улуг эрге-дужаалдыг генералдар үнер, кандыг-даа берге даалганы анаа дайынчы күүседир

дээрзин демдегледип чугаалаан.

Келир чылын Ада-чуртунуң Улуг дайынына Тирилгениң 65 чылын байырлаар, юбилейлиг чылда оларның шериг албаны эрттирер аас-кежиктиг болганын комиссар демдеглээш, анаа дайынчы шериг адынга төлөптүг болурунче солдаттарны кыйгырган.

Школаларга башкыларыңар силерни амыдыралга эң-не кол чүүл – өөрениринге чаңчыктырган, төлөптүг аажы-чаңга, найыралга кижизиткен, Төрээн чуртунга, төрөл чонунга ынак, оларның эрге-ажыын кезээде ак сеткилдиг камгалаар дугайында чагыларын бергенин республиканың өөредилге сайыдының оралакчызы Уран-кыс Ондар чугаалааш, чүгле шериг албаны эрттирип тургаш эвес, бүгү назынындан аңаа шынчы болурун чагаан.

Кызыл кожуунуң Ээрбектен шериг албаны эрттирер оглун үдөп келген ие Ирина Дарыма сөс алгаш, төрөлдөр комитетиниң кижигүнү кижиге болгаш шериг чоруп турар оолдарның ада-иелериниң өмү-нээзинден байыры чедиргеш, аңаа үнелиг чагы-сөзүн берген. Өгбелерниң, адаларның дайынчы аталдарын дөзөп салгаарын, топтуг-томаанчыг, биче сеткилдиг, хүндүлээчел, дыңнангыр болурун күзээн.

Шериге чоруп турар оолдарга чагыларын, сүмелерин Афган дайынының кирикчилери Леонид, Юрий Кара-оол алышкылар, Мерген Ооржак болгаш өскелер-даа бергеш, оолдарның хамааты хүлээлгезин эки эрттирерин күзээн-нер.

Шериг албанынче үдеткен оолдар боттарының кезектеринге шериг албанын эрттирери-биле кежээ Абаканче аъттаныпканнар. Таан-оол ХЕРТЕК.

Тыва Республиканың девискээринде хөй квартиралыг бажыңнарның капитал септелгезин чорудар талазы-биле республиканың адресстиг программаның боттандырып турарының дугайында хуралды ТР-ниң Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Шолбан-оол Иргит декабрь 3-те эрттирген.

Тыва Республиканың девискээринде хөй квартиралыг бажыңнарның капитал септелгезин чорудар талазы-биле республиканың адресстиг программаның Тыва Республиканың Чазаның 2009 чылдың июль 3-те доктаалы-биле бадылаан. Ында айтылганын езугаар ниитизи-биле хемчээли 179 330 кв.метр шөлдүг хөй квартиралыг 55 бажыңнарга капитал септелгени чорудар ужурулг. Республикада капитал септелгени чорудар талазы-биле акшаландырышкынның шупту хемчээли 85865,760 муң рубль, оларның иштинде фондунуң саң-хөөзү 60132,477 муң рубль, оон кырынга 2008 чылда фондунуң ажыглавааны хөрөңгилери 6460, 788 муң рубль, республика бюджетиниң хөрөңгилери 7487,749 муң рубль, тус чер бюджетиниң хөрөңгилери 7491,458 муң рубль болгаш бажың ээлериң күсели-биле чыг-дынган хөрөңгилер 4291,288 муң рубль ТР-ниң Тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агыиының яамызындан бо программа езугаар шупту чеди муниципалдыг тургузугларже шилчиттинген.

Бо программа езугаар капитал септелге чорудар оран-сава Кы-

зыл хоорайда — 32, Ак-Довуракта — 3, Шагаан-Арыгда — 5, Хову-Аксы суурда — 10, Туранда — 1, Бай-Хаакта — 1, Каа-Хем суурда — 3. Хуралга тодарааны болза, Кызыл хоорайда — 13, Шагаан-Арыгда — 2, Туранда — 1, Бай-Хаакта — 1, Каа-Хемде — 2, Хову-Аксында 6 бажыңнарның капитал септелгези 100 хуу доозулган. Ниитизи-биле доостурунун кырында келгени — 23, чеди бажыңнарда септелге ажилдары чоруп турар.

Капитал септелге ажилдарының талазы-биле туруп турар берге-дээшкенин мындыг: бирээде, тус чер чагыргалары боттарының акшаландыраар үлүү болгаш бажың ээлериң эштежилгелериниң үлүүн шилчитпейн турар, ийде, доостурунун кырында келген бажыңнарга саналга дериг-херекселдерин тургузарткан, ол талазы-биле энергетиктер тудугжуларга, тус чер чагыргаларына уткуштур базым кылбайн турар деп чагыкчылар хомудалын илереткен.

Тудугжуларның талазындан тус чер чагыргалары капитал септелге чурттакчыларны болгаш бажыңнарны белеткевейн турарын айткан. Чүге дээрке септелге

ажылдары телефон удазыннарны ап кааптар азы септелге ажилдарының үезинде ону таарыштыр кылыр талазы-биле тускай мергежилдиг кижилер чок болганы-биле болгаш тудугнуң сметазында көрдүмдөөн ажилдарны чорударына боттарының тускай мергежилдиг улузу чогуңдан ескээртен кижилер хөлезилээр ужуруга таваржып турар, ынчангаш септелге ажилдары саадай бээрин «Туваэнерго» ААН-ниң төлээзи М.Кузнецов тудугжуларның мурнундан сөс алгаш, чугаалаан.

Мен бодум хуумда, капитал септелге ажилдарының тудуг сметазынче канализация хоорзаларын солугурунун дугайында ажилдар кирбейн турарын эскерер чордум. Септел каан бажыңнарны көөрге, чараш-ла, ынчалза-даа оон «иштиги тыныш органның» чаартпас болза, ол чаа бажың ышкаш болбас, алдын-биле чайырлап каан кара демир ышкаш, дөмей-ле кажан-бир чайыры адырлып каар, шынар чок ажил болур деп бодаар мен. Республиканың-даа Чазаа, федералдыг-даа денелге бажыңнарывыс чараш, чылыг болгаш чаагайжыттыг турзун дээш хемчеглерни ап турар-дыр. Кижиге бүрүзү бодунуң ажилын ак сеткилдиг күүседир болза, удур-дир буруудадышкыннар болгаш катап кылыр ажилдар турбас ышкаш...

Айлаң ДАРЖАА.

АМЫДЫРАЛ-БИЛЕ ДОРТ ХОЛБААЛЫГ

Декабрь 3-те ТР-ниң хуралдаар залында чугаалажыр айтырыг талазы-биле дүң-түрүлгө чөвчелелиң кирикчилери чыгылып, «2020 чылга чедир Тыва Республикага кадык-чаагай амыдыралдың омур-хевирин тургузарының концепциязы» деп төлөвилелди ажилдап кылырының дугайында

чугааны чоруткан. Социал адырга хамааржыр аңгы-аңгы яамылар, албан черлериниң удуртукчулары, Аныяктар Чазаның төлээлери киришкен ол хуралды ТР-ниң Чазаның Даргазының оралакчызы А.П. Дамба-Хуурак башкарып эрттирген.

ТР-ниң Кадык камгалал сайыды Ш.Х. Хопуя концепцияны хүлээп алырының үндезини болган чамдык дүвүренчиг дыңнадылганы таныштырган. 2008-2009 чылдарда Россия Федерациясында чурттакчы чоннуң кадыкшылы байдалының кол көргүзүлгери-биле: өлүм-чидим, назы-харның кыскалааны, чурттакчы чоннуң арагалаар чоруу, наркотиктиг бүдүмелдер болгаш таакпылаар талазы-биле байдал чогулчалыг эвес.

1990-2007 чылга чедир чуртунуң чурттакчы чонунуң кижиге бүрүзү 18 литр арыг спиртти ажыглаан. Таакпы тыртары 87 хуу ескен. Эр кижилерниң — 65 хуузу, херээннерниң — 30, элээдилерниң 40 хуузу таакпылаар. РФ-те ортумак назын 67,9 харга, херээннерниң — 74,2, эр кижилерниң 61,8 харга дең. А Тыва Республикада ортумак назын 60,5 харга, херээннерниң — 66,0, эр улустуу 65,1 харга дең. Чоннуң чайгаар өзүлдезиниң талазы-биле 1999 чылда 930 төрүттүнген чаштарның санындан чок болган кижилерниң саны ашкан. Амгы үеде чоннуң чайгаар өзүлдези 2,15 кижиге болур ужурулг тургаш, чүгле 1,2 кижиге дең.

Тыва Республикада демографтыг байдалга хамаарыштыр алырга, арагадан болгаш оон суррогаттарындан хораннанып өлүп турар кижилерниң саны чылдан чылче көвүдээн. Бо чылдың 9 айларында 108 кижиге арагадан хораннанып өлгөн. Наркотиктиг болгаш албаарадыр күштүг бүдүмелдерниң чажы-

ды-биле тарап турары чоннуң кадыкшылы байдалына болгаш хөй-ниитиниң айыыл чок чоруунга айыылды тургузуп турар. Наркотиктер ажыглап турар наркоманнарның үштүн ийи кезин 30 харга чедир аныяктар, ол ышкаш элээдилер ортузунда наркоманияның непереп бар чыдары дүвүренчиг.

Арагалаашкынга хамаарышкан аныяктар ортузунга тараткан 2 муң анкетаның харыыларындан алгаш көөрге, 30 хуузу арагалаашкын дээрке аарыг-дыр деп демдеглээн. Аныяктарның 52 хуузу байырлап хунунде араганы ишкелептерин айткан. А 205 кижиге араганы кандыг-даа чылдаган чокка ийип турар. Арага шуут ишпес аныяктар чүгле 15 хуу.

Таакпы тыртары дээрке багай чаңчыл-дыр деп аныяктарның 45 хуузу санап турар. Социалдыг багай чүүл-дүр деп, оларның 55 хуузу демдеглээн. Аныяктарның 35 хуузу таакпылаар, 65 хуузу таакпы тыртпас.

Чон ортузунга кадык-чаагай амыдыралды суртаалдаан аңгы-аңгы материалдарны солун-сеткүүлдерге үндүрүп, радиога дамчыдылганы чорудуп, телевидениеге видео-көргүзүлгелерни көргүзүп турар-даа болза, алдынып турар хемчеглер ам-даа чогулчалыг эвес дээрзин бо сан-чурагайлар бадыткап турарын сайыт айткан. Ынчангаш чуртталганың кадык-чаагай омур-хевирин тургузары-биле концепцияның төлөвилелин тургузуп, ону хүлээп алырын үе негеп кел-

генин ол дыңнаткан.

Аңгы-аңгы яамыларның удуртукчулары боттарының санал-онадарын кириген. Чижээлээрге, кудумчуларга рекламалар көргүзөр элээн каш банерлерни тургузарын культура сайыды саналдаан. Өөредилге сайыды республика иштинде хүлээп алдынган административтиг хоойлужудулга актыларының күүсеттинмейн турары кандыг-даа ажил-херекти чорударда шаптыктап турарын айткан. Чижээлээрге, орайга чедир назы четпээнер хөй-ниити черлеринге кудумчуга чааскаан чоруп болбас деп хоойлу үнген-даа болза, оон амыдыралда боттанышкыны чок болуп турарын чугаалаан. Күш-культура агенттигилениң төлээзи кадык-чаагай амыдыралды суртаалдаан ажилдарга билдингир спортчуларны кириштирип, оларның киришкел-гези-биле рекламаларны кылып, көскү черлерге азар саналды кириген. Күш-ажыл сайыды бирги ээлчегде кандыг-даа күрүнениң үндезини — өг-бүлелерге кичээниңи угуларын онзалаан. Өг-бүлеле кижизидилге, оон бижиттинмээн хоойлулары дыка улуг рольду ойнап турарын ол бодунуң саналына чижектерге кирип тургаш чугаалаан.

Ол бүгү сайгарылгаларның соонда, концепцияга хамаарыштыр ам-даа немелде саналдарны кирип, төлөвилелди чедир ажилдарын дугурушкан.

Айлаң МОНГУШ.

Парлалга конференциясы

Прокурор хыналдалары

ЭРГЕ-АЖЫН КАМГАЛААРЫ-БИЛЕ...

Декабрь 4-те Тыва Республикада Күрүнениң күш-ажыл инспекциясының күш-ажыл болгаш ажилга хаара тудар талазы-биле федералдыг албаны массалыг информация чепсектеринин журналистери-биле ужуражып, парлалга конференциясын эрттирген.

Күш-ажыл хоойлужулгаларының Тыва Республикада күүсетинип турарының дугайында айтырылгаларга Тыва Республикада күрүнениң күш-ажыл инспекциясының удуртукчузу – ТР-де күш-ажыл талазы-биле кол күрүне инспектору Чечек Саин-ооловна Юша, кол күрүне инспекторунун күш-ажыл камгалалының талазы-биле ора-лакчызы Олег Сергеевич Седен база эрге-хоойлу талазы-биле ора-лакчызы Андрей Маадыр-оолович Салчак олар баштай боттарының ажил-чорудулгазынга хамаарыштыр дыңнадылгаларны кылган.

Күш-ажыл инспекциясының кол ажил-чорудулгазы өнчү хамаарылгазы чокка ажил берикчизи болур албан черлеринде, бүдүрүлгелерде ажилчын кижинин эрге-ажыын камгалап, ажилдың хоойлужулгага дүүштүр тургустунганын хайгаарал, хынаар кол күрүне албан чери болур. Тыва Республиканың күш-ажыл инспекциясы тургустунганындан бээр 16 чыл бооп турар. Ында ийи килдисте 8 күрүне инспектору республиканың кожун, суурларында болгаш хоорайларында бүгү ажилдап турар кижилеринин эргелеринге хамаарышкан хыналдаларны чорудуп турар. Ажилдың чорудулгалары тускай сорулгалыг, комплекстиг болгаш темалыг кылдыр планнаттыган. Бир кижиден билдиришкн кирер болза, ону бир айның дургузунда хынап, тускай айтышкын бижикти ажил берикчизинге бээр эргелиг. Бир эвес хажыдышкыннар, шынап-ла, бар болза 1 муң рубльден өрү түңге

торгаалдарны онаар бүрүн эргелиг. Тыва Республикада статистика талазы-биле федералдыг күрүне албанының девискээр органының берген медээзи-биле алдыр, республикада 12300 бүдүрүлгө болгаш организация бар. Оларның 8700-ү хууда бүдүрүлгелер. Чурттагы чонун 103,8 муң ажилда хаара туттунган.

Чуртта калбарган экономиктиг сан-хөө кризисинин уржуундан күш-ажыл берикчизинин айтышкыны-биле 240 кижини бо чылдың январьдан март айга чедир кызырган ажил хүннери-биле ажилдап турган. Ол-ла үелерде 181 кижини төлөвирин чок шөлээже азы ортумак шалыңның кезик-чамдызын алыр кылдыр ажилдаан. База ол ышкаш 181 кижини кызырылдага таварышкан. Ол-ла айларда 2404 кижини бодунун күзели-биле ажилдан үнген бооп турар.

Бо чылдың 11 айларының дургузунда инспекцияның ажилдакчылары чондан кирген билдиришкннерге даянып база план езугаар нийтизи-биле 396 хыналданы чоруткан. 380 таварылгада күш-ажыл хоойлужулгазының хажыдышкыннарын илередип, ажил берикчизинге четпестерни эдери-биле бижимел айтышкыннар- сагындырылгаларны берген. 219 кижиден кирген билдиришкннерде ажил берикчизинин талазындан хажыдышкынга хамаарыштыр кириген хомудалдар бүрүнү-биле бадыткаттыган. Удуртукчуларга сагындырылгаларны берген, ол күүсетинмейн туруп берген таварыл-

галарда, торгаалдарны онааган.

Күш-ажыл инспекторларының чорутканы 380 хыналдаларындан 1065 чурум хажыдышкынындан, 633 муң рубль түңүгө торгаалдарны тырткан. Оон 585 муң рубль бюджетке кирген. 100 ажыг муң рубльди ам-даа тырттырар.

Күш-ажыл төлөвиринге хамааржыр 196 хыналданы 76 бюджет организацияларынга база буурап дүжеринин кырында келген 21 албан черинге чоруткан. Хыналдаларның түңнели-биле ажил берикчилеринге 139 айтышкын-сагындырылгаларны берген, 3512 кижиге 31670 муң рубль түңүгө шалың төлөвирин төлөттирген. Күш-ажыл төлөвирин хоойлуда айтыкан хуусаада күүсетпээни дээш административтиг харыылзаага 49 удуртукуну онааштырып, 178,5 муң рубльге торгаан. Оон 125 муң рубль бюджетке кирген.

Шак ыңдыг хажыдышкыннар «Тываның агаар шугумнары» күрүнениң федералдыг унитарлыг бүдүрүлгезинде бар. Бүдүрүлгениң 285 ажилдакчызынга күш-ажыл төлөвиринге өрө 17204 муң рубль четкен. Оон кол чылдагааны — бүдүрүлгениң орулга чогу. Шалың өрөзи — 21 ай болуп турар.

База ол ышкаш «Тыва даг-дүгү» комбинаттың ажилчынарга шалың өрөзи 16 млн. рубль. Бо бүдүрүлгелер буурап дүжеринин чадазында.

Бюджет адырынга хамааржыр албан черлеринде шалың өрөзи чок, озалдап, каш хонук саадап турар.

Күш-ажылдың эрге-хоойлуга дүүшкен турарын чедип алыры-биле ажилдап турар кижини бодунун эргелерин билер болуру эргежок чугула. Ынчангаш ажилче кирип тура, күш-ажыл керээзин бирги

ээлчегде чарар. Ында ажил берикчизинин база ажилчын кижинин бүгү эргелерин, хүлээлгелерин, күш-ажыл дээш төлөвирин, немелде шөлээ, чийгелделер, аш-чем болгаш идик-хеп-биле хандырылга дугайын долдузу-биле айтыкан турар ужурулуг.

Бо бүгү күш-ажыл керээлеринин бүрүн күүсетинип турарын, бүдүрүлгеге болган озал-ондакты база күш-ажыл инспекциясының ажилдакчылары истеп хынаар эргелиг. Бо чылдың 11 айларында 25 озал-ондакка 29 кижини когараан, өлүмнү 5 таварылга болган. Эрткен чылдарда озал-ондактарның саны 20 хире турган болза, амгы үеде оон санының көвүдээнин республикада бүдүрүлгелеринин санының көвүдээни-биле тайылбырлап болур. Күш-ажылдың айыыл чок чоруунун дүрүмнерин хажытканындан, орук-транспорт шимчээшкнинин үрээнинден айыыл-халаптар болуп, бүдүрүлгелерге ажилчын күштүн-даа, техниканың-даа когаралын чедирип турар. Шак ыңдыг таарымча чок байдалдар ажил-агыйга тургустунуп келбези-биле ажил берикчизи аттестацияны ажилдап турар кижилеринин ортузунга эрттирип турары албан дээрзин тайылбырлаан.

Ынчангаш күш-ажыл хоойлужулгазында хажыдышкыннар, күш-ажыл төлөвиринде чөптүг эвес чоруктар база ажилдан шын эвес кызырылдалар, күш-ажыл камгалалынга хамааржыр айтырылгалар бар болза, «изиг шугум» телефону болур – 6-25-02 дугаарже ажил хүн, дыштаныр хүн дивейн, долгап, сонуургаан айтырылгаларга хамаарыштыр долу харыыларны ап болурун инспекцияның ажилдакчылары дыңнаткан.

Айлаң МОНГУШ.

ЭМ ӨРТЭЭН УЛГАТТЫРГАНЫ ДЭЭШ...

Тыва Республиканың прокуратура органнары республиканың аптекаларында эмерниң өртектерин хынаарын дооскан.

Республикада 84 аптека албан черлери ажилдап, эргежок чугула эмер-биле чонну хандырып турар. Оларның ажил-чорудулгазын хынап көөргө, 16 аптека эмерниң өрт-тэн боттарының кара туразы-биле улгаттырып алгаш, садып турары илерээн. Кызыл кожунда хууда сайгарлыкчы А.А.Маады эмерни 10-15 хуу улгаттыргаш, садып турган. Улуг-Хем кожунда «Надежда» кызыгаарлаттыган харысалгалыг нийтиел чонга эргежок чугула эмерни 18-тен 38 хуу улгаттырып, бодунга хөй орулганы кирип ал келген. Шак ыңдыг чижектер хөйү-биле илереттинген.

Тыва Республиканың прокуратура органнары хыналдаларның түңнели-биле РФ-тин Административтиг хоойлу-дүрүм хажыдар чоруктар кодекзинин 14.6 чүүлүнүн 1 кезээ-биле 12 аптека албан черлеринин удуртукчуларынга хамаарыштыр административтиг эрге-хоойлу үрээшкнинин дугайында кеземче херээн оттурган. Хоойлужулга хажыдышкыннарын эдеринин дугайында 20 негелдени кириген. Ноябрь айның төңчүзүнде медээ езугаар алырга, 12 аптека албан черлери эмерниң өртектерин чогуур деңгелинге чедир кудулаткан, беш аптека эмерниң өртектерин бадырар санаашкыннарын кылып турар.

Ирина ХОВАЛЫГ,

Тыва Республиканың прокуратуразының килдизинин улуг прокурору.

«Төгерики стол»

Кызылдың «Аныяк» өөредилге төвүнүн залында хоорайның өөредилге черлеринде назы четпээннер талазы-биле профилактика чөвүлелиниң киржикчилеринин кады ажилдажылгазының дугайында «төгерики стол» чоокта чаа болуп эрткен. Оон ажылын Кызыл хоорай чагыргазының даргазының социал политика талазы-биле ора-лакчызы Л.Л.Волгина удурткан.

Ужуражылгага Кызыл хоорайның нийти билигин өөредилге албан черлеринин директорлары, кижизидилге ажылының талазы-биле директорунун ора-лакчылары, социал педагог башкылар, ИХЭ-ниң назы четпээннер талазы-биле салбырның инспекторлары, назы четпээннер херектеринин талазы-биле комиссияның кежигүннери, Кызыл хоорайның чагыргазының назы четпээннеринин эргелерин камгалаар талазы-биле килдизинин даргазы С.С.Рябова база өөредилге болгаш аныяктар политиказының талазы-биле департаментинин даргазының ора-лакчызы Н.Г.Потанова, назы четпээннер херектеринин талазы-биле килдизинин даргазы Ч.Ч.Чульдун киришкен.

Ужуражылганы өөредилге болгаш аныяктар политиказының талазы-биле департаментинин даргазының ора-лакчызы Н.Г.Потанова Кызыл хоорайның өөредилге черлеринде назы четпээннер талазы-биле профилактика чөвүлелиниң киржикчилеринин кады ажилдажылгазын сайгарып турар «төгерики столдун» ажылының дугайында сөс ап айткан. «Төгерики столдун» кол айтырымы назы четпээннер аразында корум-чурум үрээр болгаш кем-херек үүлгедир чоруктар. Ындыг багай салдарга хөй кезинде социал байдалы чедимсес, кошкак өг-бүлелеринин ажы-төлү база адиезинин хайгааралы чок арткан назы четпээн уруглар алзып турар.

Л.Л.Волгинаың дыңнатканы-биле алырга, шупту 15 рейд чоруттунган. Оон түңнелинде назы четпээннерге социал, эмчи база юридиктиг дузаны чедирип, оларның ада-иези-биле ажилды чоруткан.

Назы четпээннер-биле ажилдарының дугайында «төгерики столдун» киржикчилери тус-тузунда илеткелдерни кылган.

Назы четпээннеринин эргелерин камгалаар талазы-биле салбырның кол специализи С.Д.Ооржак: «Бо чугаалажып, сайгарып турар чидиг айтырыг дээрже, бистиң нийти шиитпирлээр айтырымыс-тыр, ынчангаш ону шупту демниг сайгарып шиитпирлээр ужурулуг бис. Назы четпээннер талазы-биле комиссияның учедунда 56 шенелдеге шииттиргеннер бар. Оларның 42-зи өөредилге албан черлеринин өөреникчилери. Корум-чурум үрээшкннеринге колдуунда социал байдалы багай, чедимсес болгаш тодаргай чурттаар чери чок өг-бүлелерден назы четпээн уруглар таваржып турар. Бо чылдың 11 айының дургузунда назы четпээннеринин 11 херээн сайгарып көргөн. Ол болза кем-херекти база катап үүлгеткен назы четпээннер бооп турар. Назы четпээннер болгаш элээдилер аразында болуп турар корум-чурум үрээшкннери база кем-херек үүлгедир чоруктарны болдурбас деп чидиг айтырыгның кол сорулгаларын салып, улуг ажилды чорудар ужурулуг бис».

ДЕМНИГ АЖЫЛ-БИЛЕ ЧЕДИШ АЛЫР

Назы четпээннер талазы-биле салбырның даргазы Ч.Ч.Чульдун: «Эрткен чыл-биле деңнээрже, назы четпээннер аразында кем-херек үүлгедир база корум-чурум үрээр чоруктарның саны эвээжеп турар. Ынчалза-даа бо айтырыг чидиг бооп артпышаан. Кем-херек болгаш корум-чурум үрээшкннеринде ол-ла назы четпээннер кирип турар. Чамдык назы четпээн уруглар улуг улустун аайынче кирип, багай салдарларга алзып, кем-херек үүлгедилеринге база корум-чурум үрээшкннеринге кирип турар. Эзиртир суксун ижип алгаш, багай чүүлдерге таваржып турары харааданчыг. Кандыг хемчеглер алдынып турар дээрже оларның херектерин сайгарып көргөш, судтун шиитпир-биле кыска хуусаа иштинде назы четпээннерни түр када хоргадаар төпке тургузар. Бо төпче чаңгыс

эвес удаа кирип турарлар бар. Хоругдаткан кыска хуусаа дургузунда назы четпээннер-биле ажилдаар специалистер оларның-биле кижизидилге ажилдарын чорудуп турар. Корум-чурум үрээр назы четпээннерни нийтиледдин шын оруунче кирип, оларга болдунарла дузаны кадар сорулганы шиитпирлээр чугула.

Назы четпээн уругларны багай салдарга оларның боттарының-на ада-иелери база чедирип турар. Чүге дээрже уругларының кижизидилгезинче кичээнгей салбайн турар болгаш тодаргай чурттаар чер, ажил-агый чок, арага-дарыга сундулуг ада-иелер уругларынга багай үлгери көргүзүп турар. Уругнуң кижизидилгезинде кол рольду оон ада-иези ойнаар ужурулуг. Школаларга инспекторлар тургузар айтырыг эргежок чугула апарганындан өөредилге албан

чери бүрүзүнге инспекторну быжыглаан. Инспектор бүрүзү бодунун хүлээлгезин тода билер болгаш күүседип турар. Школада инспекторлар биле социал педагогтар аразында сырый харылзаалыг болуру чугула. Ол ышкаш чедимче чок өг-бүлелер-биле ажилдаар бөлүктөр база бар».

Чамдык школаларның инспекторларының ажылынга хамаарыштыр өөредилге албан черлеринин директорлары сагындырыгны берген. Школалар директорлары кижини бүрүзү бодунун талазынга турбайн, шупту кады демниг ажилдаалынар. Бис чаңгыс команда болуп алгаш сырый харылзаалыг ажилдаар болзувусса, ынчан эки түңнелге чедип болур дээрзин чугаалашкан.

Валерия КОНГАР.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУН тырттырган чуруу.

ТЫВА. Өзүлдең базымнары

ДЕМ-БИЛЕ ШИИТПИРЛЭЭР

Шагаан-Арыг хоорайның кыды-биле барыын кожууннарже сургакчылап, олап эртип бар чорааш, сөөлгү үеде оон девискээринде чаа тудугларның туттунуп турарын эскерип, хоорай чагыргазының даргазын хоорайның ажил-амыдыралының дугайында сонугаар деп шиитпирлеп алган кижилер мен. Ынчанга бөгүн «Шын» солунун аалчызы — Шагаан-Арыг хоорай чагыргазының даргазы Шолбан Кызыл-оолович Бойбу.

Шолбан Кызыл-оолович Бойбу.

— Шолбан Кызыл-оолович, Шагаан-Арыг хоорайда каш кижилер чурттап турарлар?

— 2009 чылдың январь 1-ниң көргүзү-биле, 12108 кижилер, а кирип бижиттинген бадыткал саавырлар езугаар 11 212 кижилер бактап турар. 9 айларның көргүзү-биле алырга, чурттакчы чонун саны доктаамал, чаа төрүттүнген — 194, 60 өг-бүлө бадылаашкынын бүртүктөткөн. 64 аял Ие капиталының сертификатын алган.

— Чурттакчыларының саны хөй болганда, хоорай улуг-ла хевирлиг, аа?

— Ийе, республиканың хемчээли-биле улуг, хөй чурттакчылыг чердир. Хоорайда 40 кудумчуда 886 бажың бар, оон иштинде хөй квартиралыг кат бажыңнар — 63. Квартираларының саны — 2773, оон иштинде бажың даштында девискээр участоку бажыңнар — 1058, кат бажыңнарда ниитизи-биле 1715 квартира бар.

— Хоорайда ажилдап турар албан черлериниң азы объектилериниң дугайында чулаалар көрүңер.

— Аңгы-аңгы деңгелдин бюджет адырының албан черлеринден аңгыда, хоорайда 7 хөй-ниити чеменилге черлери, 53 садыг, 4 аптека, 7 кывар-чаар материалдар садар станция, 3 рынок бар.

— Кызыл — Шагаан-Арыг аразының пассажирлер аргыжылгазын дыка эки хандырып турар деп көрдүм, ону хуу сайгарлыкчылар боттандырып турар бе?

— Ийе, шаандагы кончук улуг пассажирлер АТП-зи шагда-ла чок. «ТЭСИ», «Ткани», «Престиж», «Саяны» деп хуу сайгарлыкчыларның садыг четкилери пассажирлер сөөртүр талазы-биле ачы-дузаны чедирип турар, олардан аңгыда 2 маршрут таксилери Көк-Чыраа арбаны биле кожуун төвүнүн аразында тускай тургускан график езугар халып турар. Бо пассажирлер аргыштырар хуу сайгарлыкчылар инвалидтерге чылда бир катап Кызылче халас чоруур эргени база магадылап турарын демдеглевес аргажок.

— Кандыг адырның бу-дүрүлгелери силерде ажилдап турарлар?

— Дөрт пилорама, арга-арыг ажил-агының эргелели бар, сөөлгү он айларның дургузунда «Аве Мария» ниити чеменилге чери, «Новинка», «Айдыс» садыглар, «Буура» рынокта соталыг харылзаа хандырылганын килдиз, Гагарин кудумчузунда СТО, улутпур баазында ниити чемне-

нилге чери болгаш шиномонтаж ажилттынган.

«2009 чылда Тыва Республикага күш-ажыл рыногунда дүшкүрлүг байдалды чавырылдырар» республиканың сорулгалыг программазы-биле деткимче алган ажил чок хамаатылар: Галина Билдей-оол баш таарар чер, Орлан Базыр-оол хоорай иштинге такси, Станислав Доржу шил хүлээп алыр черни ажадып алган ажил-чорудулгазын эки эгелеп турар сайгарлыкчыларга хамааржыр.

— Чүгле Шагаан-Арыг хоорайда хуу дузалал ажил-агылыглар кажыл?

— Чер участоктарлыг бажыңнар мында дыка үнелиг, оларның өртээ чаагайжыттынган квартиралардан улуг. Чүге дээрге мал болгаш чер ажилын чорутпас болза, амыдырал чүгээртес деп чүвени чонун биле бергени ол-дур ийин. Чурттакчы чон 172 га черге картофельди, 82 га черге ногаа культураларын, 12 га черге тарааны бо чылын тарып өстүрдү.

Чурттакчы чонун бода малының бажының саны 2403, шээр мал — 3665, аът — 190, хахан — 1686, куш — 783. Хоорай девискээринде арат ажил-агыларның бода малы 29, шээр малы 5110, хаханы — 4609 баш. Хоорай чурттакчылары мал болгаш техника садып алыры-биле Россельхозбанк таварыштыр чээлилерни алыр аргалыг болзун дээш ажилдап турар бис. Ай санында ол банк таварыштыр шагаан-арыгчылар чээлилерни ап турары өөрүнчүг.

2009 чылда Шагаан-Арыг хоорай чагыргазының деткимчези-биле Россельхозбанктың чээли алган 29 хамааты 10 млн.150 муң рубльге мал садып алганының дугайында керээни чарган.

— Хоорай кыдында одарже эртен-кежээ циген мал-маганныг, төпче кирип кээрге, ажилгалче кирген чаа тудуглар ... черле мактангык дег чүлдөр бар-дыр деп көрдүм...

— Мактангыксаар болза (каттырар) чедишкиннер бар. ТР-ниң Улетпур болгаш энергетика яамызын таварыштыр 7, 8 «а» микрорайоннарда 580 муң рубль өртөктүг күштүг трансформаторну өртөөн эгитпес байдалга саткаш, салган. Дөрт бажың ээлериниң эштежилгелерин тургускан. Республиканың адвистиг программаның шугуму-биле хөй квартиралыг бажыңнарның капитал септелгезин чорудар талазы-биле акшаландырышкыны камгалааш, алган бис. Оон түннелинде Дружба 40, 42, 44, 50, 52, Советская 7, 8, Студенческая 7, Октябрская 7 дугаар бажың-

нарның капитал септелгезин чоруткан. Дружба 57, Саяно-Шушенская 4,5,6,8 дугаар бажыңнарның капитал септелгезиниң талазы-биле ажилдар чоруп турар. Дружба 57/1-де 45 квартиралыг бажыңның тудуун дооскаш, ынаар озал-ондактыг бажыңнардан чурттакчыларны көжүрер дугайында республиканың адвистиг программаның шугуму-биле Солнечная 9, Гагарин 31 бажыңнарның чурттакчыларын көжүргөн. Дружба 55/1 бажыңны эде тударының ажилдарын «Өлчей» КХН эгелей берген, дыка шалыпкын ажилдап турарлар. Мал-маган ажаар (скотомогильник) черни тударыңа 163 муң рубльди аңгылаан, «Универсал» ХАН-че ол хөреңгилерни шилчиткен, хөй квартиралыг 12 чер участоктарының черлериниң документтерин кылдырткан. 2008 чылдың төңүзүнде автовышканы ТР-ниң Чазаның Даргазы Ш.Кара-оол хоорайга аңгылап бергенин түннелинде, оон дузазы-биле кат бажыңнарның панельдер аразының тиглерин чылыгалаан. Чонун күжү-биле стадионну туткан, чонун демниг бүдүргөн үлө-херээ ужуктуг болуп, федералдыг деңгелге спорт комплекзиниң тудуун төлөвилели камгалаттынган. Стадионга бут бөмбүүнүн шөлүңгө кылымал шыгыны бээр Чазак деңгелинде планнаттынып турар. Харылзааны экижидери-биле МТС болгаш «Мегафон» чагыларын тургускан.

— Ажил-агыжы чедишкиннер бар-дыр.

А спорт, культура болгаш өөредилге талазы-биле ажил кандыг чоруп турары?

— Уругларның чедишкиннериниң көргүзү-биле Шагаан-Арыгның спорт школары республикада бирги черин ээлээн. 2 дугаар школаның өөреникчизи Аяс Суруу 2009 чылда кикбоксингге Россияның чемпиону, делегей чемпионатында 2 дугаар черни алган (тренери Алибек Монгуш), Анатолий Шериг-оолдун белеткээни бут бөмбүүнүн өөреникчилер командасы республикага бирги черни алган, Денис Соном стол теннинге республика чемпиону, республиканың IV спартакиадазынга хол бөмбүүнүн командасы (тренери Радик Дөтпе) тиилекчи болган, гимназияның өөреникчизи Людмила Куулар шыдыраага уруглар аразында республика чемпиону. Ажил чок кайда-даа хаара туттунмаан аныктарга хоорай чагыргазы 2 дугаар школаның спорт залын среда болгаш пятница хүннеринде 19 шактан 21 шакка чедир ойнаар кылдыр хөлезилеп турар.

Культура адырында: Мөңгө-Назын Суктермаа, Чочагай Хеймер-оол, Дулуш Павлов, Сергей Ондар, Субудай Салчак олар республика чергелиг «Милиция болгаш уруглар» деп уран чурулга мөөрейинге доктаамал киржип, шаңналдыг черлерни ап турарлар. Уругларның уран чуул школарының өөреникчизи Херелмаа Хомушуга Новосибирск хоорайга эртер «Сибиряк» аныяк салым-чаяанныглары — 2009» мөөрейге киржири-биле материалдыг деткимчени көргүскөн.

Өөредилге адырында чоргааралыгы — Шончалай Минчик-оол ЕГЭ шылгалдазының шуптузунга «5» демдектерни ап, мөңгүн медаль-биле школы дооскан.

Культура талазы-биле көскү

бир чедишкинни К.Д.Натпий-оолдун «Сыын-Чүрээ» деп чогаалыңа даянып уран-чечен фильмин тырттырып эгелээни деп санаар мен. Хоорайның культура ажилдакчылары Наадымга «Игил ызы» деп композициязы-биле ийиги черни алган. Кайы-даа адырда өзүлде бар, ону улам быжыглаар дээш чогаадыкчы ажилдаар аныктарны деткиир бис.

— Ажил-агыда каала-ма чүе кайда боор, бергедежип турар чидиг айтырыгларыңар кандыгыл?

— Электри энергиязының күжү четпес, 8, 8 «а» микрорайоннарның суг-биле хандырылганы багай, ол талазы-биле төлөвилел 2010-2011 чылдарның акшаландырышкыныч кирген чүе, кудумчуларның дүнеки үеде чырыы эвээш, оон акшаландырышкынын хоорай чагыргазы дилеп тып турар, бо чылын боттаны бээр, хоорайның бок төгөр черин эде кылыр, бок урар контейнерлер саны четпес, кайы хамаанчок тыылган бок урар черлерни узуткаар болгаш бок дурбазы, оруктар септелгези, эңне кол чидиг айтырывыс — өрелер.

Оон аңгыда кожуунун девискээринге хамааржыр Көк-Чыраа арбанының ам дээрзинде административтиг черге чок. Ында өрге саны эвээш болганы-биле ол айтырыгны шиитпирлеп чадап турар бис. Чурттакчылары оон чер участогу алыр күзөлдиг кижилерни боттарының чыбыжыңа шиитпирлеп тургаш, хүлээп ап турарын демдеглевес турар мен. Ол чорук ол арбаның демниг амыдырап-чурттаарыңа дыка идиглиг болуп турар.

— Ол чидиг айтырыгларны канчаар шиитпирлээр деп турар силер?

— Бирги чергениң сорулгалары — Дружба 57/1 дугаар 40 квартиралыг бажыңның документациязын, эге саналга дериг-херекселин салдырар, Дружба 57/1 ниити чурталга бажыңның эде кылган тудуун ажилгалче кирир дээш, хамак күштү олче мөөнээр, бо талазы-биле улуг деткимчени Тыва Республиканың Чазаа көргүзүп турарын черле демдеглевес аргажок. Кожуунун Чурттакчы чонну ажилга хаара тудар төвүн таварыштыр 80 хире кижини бо тудугже хаара түштү, ажилдадып турар бис.

Каңнакчылар бригадасы (Э.Ширин-оол), шеверлекчилер бригадасы (С.Чамыян), дашчылар бригадасы (Н.Көкөр-оол), янзы-бүрү ажилдар бригадасы (С.Шактар-оол) участокуң проравы Саглай Начын-оолович Санчының удуртулганы-биле шалыпкын ажилдап турарлар. Бо тудугну «Өлчей» КХН тудуп турар.

Хоорайывыс инвестицияны бодунче хаара тудар арга-шинекти болзун дээш ажилдаар бис. Ону чедип алырда бирги чергениң ажил-агыжы чидиг айтырыгларын чогулгалыг шиитпирлээри чугула.

Бедик мөзү-шынар болгаш угаан-сарылыг чорук-биле бергелерни демниг алып эртеривиске сеткилимден бүзүрээр мен.

— Мен бодум таламдан, 2010 чылдың солун чагыдылганыга хоорай чурттакчылары идепкейлиг киржир боор деп бичиреп артым.

— Ынчанмай канчаар ажилды чорудар бис.

Айлаң ДАРЖАА
чуугаалашкан.

Өөредилге болгаш эртем

ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУДУ ТУРГУСТУНГАН

Декабрь 5-те Кызылдың күрүне филармониязынга Тываның күрүне университетиниң педагогика институтунун тургустунганынга тураскааткан байырлал болуп эрткен.

Хөгжүмнүн байырланчыг үнү чаңгыланган соонда, көжеге ажитынган. Тываның күрүне университетиниң студентилериниң ниити ыр бөлүүнүн күштүг, өткүт болгаш демниг ырызы ону улам байырлал шинчи кириген. Катап тургустунган педагогика институтунун директорунун хүлээлгезин күүседип турар Лидия Ондар чыылган аалчыларга байыр чедирип, өөрүшкүнү үлөжип келгени дээш четтиргенин илереткен.

ТКУ-нун ректору С.О.Ондар Тывага эң баштайгы дээди өөредилге чериниң төөгүзүнүн болгаш чурттуң сайзырал-хөгжүлдесинге оон кирип келген улуг үлүүн илеткелинге онзалап демдеглээн. Баштай-ла Башкы институту 1952 чылдың сентябрь 1-де тургустунган. Ол дыл болгаш литература база физика болгаш математика салбырлары турган. А 1956 чылда ол Кызылдың педагогика институту апарган. Ынчан аңаа 29 башкы ажилдап турган, оларның чүгле 4-ү эртем чадалыг турган. Институт ынчан 100 ажыг студентилерлиг турган болза, ам муң ажыг студентилер өөренип турар. Институтка хөй чылдарның дургузунда ат-сураа бүгү Тывага билдингир башкылар ажилдап турган болгаш оларның чамдыызы бөгүн-даа ажилдап турар. Ол дээр-ге: Ш.Ч.Сат, Д.С.Куулар, Х.О. Ондар, Е.И.Коптева, Р.Р.Бегзи, Х.М.Саая, Н.В.Деменский, К.Б.Март-оол, С.С.Курбатская, Г.Н.Курбатский, Е.Б.Салзынмаа, К.Б.Салчак, Л.П.Салчак, М.А.Хадахан болгаш өскелер-даа-дыр. Ректорлап чораан хүндүлүг башкылары А.Ч.Кунаа, Х.С.Алдын-оол, А.В.Набатов, О.Б.Бузур-оол оларның буянныг ажил-херээн илеткели демдеглээн.

Аалчылар ТР-ниң өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының сайыды П.А.Морозов, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужу-дугла палатазының даргазы Б.К.Балчий-оол, ТР-ниң УХ-ниң Төлээлекчилер палатазының даргазының оралакчызы Н.С.Германова, кожууннар чагыргаларының даргалары, өөредилге килдистериниң эргелекчилери байыр чедиргеш, катап тургустунуп турар институтка чедишкинниг ажилдаарын күзеп, суй белектерни сөңнеп, акша дузаламчызы-биле деткээн.

ТКУ-нун педагогика институтунун чаа удуртулганы-биле таныштырган: директорнун хүлээлгезин күүседип турар Лидия Шуртуевна Ондар; директорнун өөредилге талазы-биле оралакчызы О.Д.Тапышпан; директорнун эртем талазы-биле оралакчызы Т.Д.Мунзук.

Үениң негелдесиниң аайы-биле тургустунган институт психология-педагогика ажил-чорудулгазын күштелдирип, амгы үениң бүгү талазы-биле шыырак билиг-мергежилди башкы кадрларын белеткел, өөредилгени модернизастаар база башкы мергежилдин хүндүткелин бедидер талазы-биле чедишкинниг ажилдаар дээрзинге иделгени байырлалдың киржикчилери илереткен.

Байырлал студентилерниң солун концерти-биле доозулган.

Светлана БАЛЧЫР.

Екатерина ТАНОВА,
Тываның Улустуң чогаалчызы

ДОГЭЭ ДААНЫН ДУГАЙЫНДА БОДАЛЫМ

Буурул Азия төвү бо деп
Демдектел каан байза-даа дег,
Бурун шагдан амдыгаа дээр
Делегейни харал олар
Кажарарган бедик Дөгээ
Харың кажыл,

айтырбаан мен...

Бо дээрге мээң «Дөгээ» деп
шүлүмүмден одуруглар-дыр. Шы-
нап-ла, кым кижини даг-даштын, хем-
сугнуң харын айтырып турган деп
аан. Олар дээрге мөңгө бойдустан
кезик-чамды-ла болгай. Кижини
чүгө оларның хевир-дүрзүзүнүн
айы-биле оларга аттарны тыпсып
каар. Чижээлээрге, Дөгээ даан кым
баштай ынчаар адаан деп.

Кызыл хоорайның артыгы тала-
зында кижилерниң холу-биле тудуп
тургузуп алганы ол чалыы хоорай-
ны артындан харал, хайгаарап олар
ышкаш дагны чон Дөгээ деп адай
берген. Ону чон шын-на адаан хире.
Делгем хөзүн хөңгө дөгөп алган,
адырланган буттарын аткаар-
ишкээр көстүп бадыргылапкан
ышкаш көстүр даг-ла болгай. Ол та
кайы шагда ие бойдустан авыралы-
биле ол черде бодарап туруп алган
ийик, оон эдээнде катташкан-кат-
ташкан бүүрелчинерниң аразында
амыдырал шагның кайы-даа үе-
зинде соксаал чок хайнып турар.

Ала-харда мээстеринге
Арбын малын одарлаткан
Арат кижини хостуг ыры
Ала-чайгаар куттула бээр,
Хаяларда уя туткан
Калчан эзир орта таалаар.

Кайы-даа шагда олаа кавыны
харагалзап, камгалап турар ол даг
оон девискээрин эзлей чурттаан
чоннун ынакшылын, идегелин
бодунга сиңирип ап, бойдустан
ачы-буянын чонга өргүп турар даан
чон алгал-мактап ханмаан. Шынап-
ла, кижилерниң чер, дээр-биле ха-
рылзаанын тудуп турар даг ийин ол.

Дээрден баткан чырык херел
Дегийт аңаа чайынналыр,
Сырын биле алдын хаяа
Сыгыр данда аңаа душчур.
Ынакшааннар ынаар үңгеш,
Ыдык сөзүн орта солчур.
Бурун шагдан туруп келген
Буурул Дөгээ ол-ла болгай.

Бистиң Тывавыс — даглыг
оран. Тыва кижини дагларынга ынак.
Оларын бурганчыдып ыдыктаары
тыва кижиниң чаагай чаңчыл-
езуалдарының бирээзи. Черле
ынчаш, делегейниң кайы-даа
чурттарында чон кайы-даа шагда
дагларынга чүдүп, тейлеп, оларны
бурганчыдып чораан. Чөөн чүкте
японнар сүрлүг бедик Фидзияма
даан шуут-ла бурган даа дээр,
оозунга чүден-даа артык чүдүп
тейлээр. Африкада эң бедик даг
Килиманджарону ол черниң чурт-
такчылары бурган бажыны дээр.
Оон эдээнге чурттап чораан
масайлар деп аймак ол дагны шуут-
ла камгалалга ап, оон бажынче ийи
буттук кижини хамаанчок, дөрт буттук
аң безин үндүрбейн, дагже углаан
оруктарга доскуулдар тургузуп,
таңныылдар турганнар. Бир
леопард дээр араатан аң та канчап
ол даг бажынче үне бержик, аңаа
доңуп өлүп калган. Оон бүдүн мөчү-
сөгү дагның шыпшында мөңгө
квадрат дош иштинде бир-ле шил
иштинде чүве дег, ам-даа тода көс-
түп чыдар дээр. Каш чыл бурун-
гаар бистиң барбас-четпес черивис
чок альпинисттеривис ол Кили-
манджаро дагның кырынче база
үңгеш келгеннер. Олар ол лео-
пардтын дош иштинде мөчүзүн
көргөн ирги бе?

Килиманджарозун масайлар
«Нгай-нгай» деп азы оларны-
биле бурган өргээзи деп адаар. Ол
масайлар деп аймак ам бар ирги
бе?

Бөгүн мен Кызыл чоогунда Дө-
гээ даанын дугайында бижий бер-
геним таварылга эвес чүве. Сөөлгү
үеде ол даг дугайында чугаа-соот
бо-ла үнүп кээр апарды. Безин-ча-
даарда оон адының дугайында суг
маргышкылаар апарган. «Дөгээ
деп сөс сөнээзин, Дөге деп ат дел-
герезин!» суг деп каан одуруглар
парлалгага көстүп кээп турду.

Дөгээ даанын эң бедик черинге
Богда бурганның дүрзүзүн тургу-
зар дээн деп чугаа чон ортузунга
тарай берген. Ол кончуг улуг буян-
ныг херек болбайн аан, чон ону
өөрүшкү-биле хүлээп алыры чугаа-
жок. Чоннун сеткил-сагыжын бе-
дикче көдүрери шажын-чүдүлгенин
бир улуг чаагай үүлөзү болгай. Даг
бажынга турар бурган дүрзүзүнүн,
оон турар дөгээниң хемчээлин
безин баш удур санап каан төлөви-
лел бар дижир. Борта чазыг чок ин-
женерлиг санаашкын кол черни
ээлээр апаар. Бо сайзыраңгай үеде
компьютер дузазы-биле кандыг-
даа берге бодалганы бодап каап-
тар үеде, чазыг чок санаашкын кы-
лыры берге эвес-ле ыйнаан, ында
чүү деп... Ынчалдыр «медальдың
бир талазы» билдингир-дир. А өске
талазы? Борта мен эртемден,
чогаалчы Монгуш Кенин-Лопсан-
ның «Шын» солунга бижээни санал-
оналын деткиксээр кижини-дир мен.

Даг дээрге, ие бойдустан чаяап
кааны чайгаар бүткен бүдүмөл-ле
болгай. Ийе харын, ону бурган
чаяган деп болур бис. Мен бодум
хуумда бойдус дээрге бурган, а
бурган дээрге бойдус кылдыр бо-
даар кижини мен. Бойдустан бис ка-
рак-биле көрүп, кулак-биле дың-
нап, хол-биле тудуп, оон каас-чара-
жын сеткип билир бис. А бурган
бистиң сеткил-сагыжывыста, угаан-
медереливисте, ишти-хөңнүвүсте,
оон-биле канчаар эптежиң, демне-
жиң чоруурувустан бистиң амы-
дыралывыс хамааржыр. Бойдус-
тун чаяалгазы-даа, бурганның ном-
налы-даа чаңгыс аай уг-шигилер,
ужур-уткалыг деп бодап чоруур
мен. Багай, опчок херек үүлгедип
чоруур кижини улус «Бажында
хаан чок, чүрээнде бурган чок»
кижини дижир боор чүве.

Бир-тээ, чаагай улуг херек дуга-
йында чугаа чоруп турар болганда,
мен база бодумнун бодалымны
илердип көрүмзе деп бодааш, бо
чүүлдү бижий бергеним ол ийин.

Совет үеде «Дагны-дашты чай-
лады идип, дажыг сугну өскээр
аксыптар күчү-күштүг бис» деп
менээргенип турганывысты улуг
назылыг кижилер утпаан боор.
Оон-на ужурун Арал далай соглуп,
арга-ыяш шаарарып, хөлбөң ногаан
чыдар хову-шөлдеривис куу доо-
зунга шыптырып алган чыдарлары
ол ыйнаан. Улуг-улуг хемнеривис-
тин чамдызын Сонгу-Доштуг да-
лайже углаар дээн планның ора-
сомазы көстүп кээрге, совет чо-
гаалчы Сергей Залыгин чогаал-
чылар съездизинин индиринден
удурланып, орта удур кыйгы салып,
алгырып үнүп келбээн болза, чам-
дык хемнеривис сонгу чүкче каа-
гайнып кире бээр, оларның орну та
канчап баар турду ыйнаан. Сура-
лыг чогаалчы М.Шолохов бодунун
Дон хеминиң эринден ынаар-ла
талыгырда Байкал хөлдүн арыг суу
дээш коңгазын кага бербээн болза,
делегейде эң арыг суглуг ыдыктыг
Байкал хөл ону долгандыр тургу-
лаптар бүдүрүлгелерден качыг-
даар чыгыгы турган боор. Ам безин
ол хөлдүн чоогунда саазын комби-
надының хир-богу арыг хөлдү чү-
дердип эгелей берген болдур
ийин.

Богда бурганның дүрзү-хевир-
рин Дөгээ даанын эң бедик ба-

жынга тургузар дээр болза, медээ-
жок-ла улуг чарыгдал үнер, чонаа-
да-ла шоолуг эвес экономикавыска
улуг-ла когарал болур чадавас. Че,
ол-даа канчаар, кризис деп чүве
кингириктейндир эртип, экономи-
кавыс экижи бээр үе дөмей-ле
келер. А бойдузувустун чайгаар
бүткен чаяалгазын үрээнивис дээш,
бойдус биске шииткел онаай бер-
бес бе?

Богда бурганның тураскаалын
Дөгээ даанын шыпшык бажынга
тургузаптар чүве болза, чүдүкчү-
лер олче үңгеп-союп-даа тургаш
барып тейлеп, сүлдө-сүзүн бедик-
дип алырлар. Оон аңгыда ол дээр-
ге Тыва черниң арын-шырайын
каастап турар хол-биле кылдырган
архитектурлуг улуг каасталга бо-
лур. Оон-биле Тыва алдаржып-даа
болур харын. Ол тудуг делегейниң
«чеди хуулгаазыннарының» санын-
га-даа кире берип болур-ла болгай.
Ону көөр дээш делегейниң янзы-
бүрү чүктеринден туристер сөктүп,
чурттуң карманынче эвээш эвес
валюта саарлып кирер-даа чадавас.
Ынчалза-даа ол бүгү улуг үүлени
бүдүрүп, ажыгалга киргиче чедир
кайы хире энергия, күш, материал-
дыг чарыгдал үнерил? Борта шың-
гы инженерлиг санаашкын негет-
тинер апаар. Оон аңгыда, улуг архи-
тектурлуг тудуг турар черниң гео-
графтыг байдалын база өөренип
көөр апаар. Дөгээ даа Саян дагла-
рының адырларының ужуңда тура-
рын билер бис. Саян даглары гео-
графтыг туруш талазы-биле аныак
дагларга хамааржып турар болган-
да, чер шимчээшкини деп бир ха-
лап дугайын эртемденнер кайын
уттур деп, борта сейсмологтарның
баш удур санаашкыннары база хе-
рек апаар.

Дөгээ даанын шыпшык бажын-
га тургузар Богда бурганның ту-
раскаалының бедик баштай 40
метр, оон 25 метр кылдыр планнап
турган дижир. Ол хире бедик ту-
раскаалдың фундаментизин кылыр
дээш чеже хире хая-дашты онгаш-
таар, оон олче чеже тонна бетонну
кудар чүве ирги, оон ыңай ол ту-
раскаалдың турар черинге көдүрлүр
оруктарны база кылыр апаар, борта
чадалар база аскыштыг орук-
тарны шөөр, маңаа чеже электри
күжү негеттинерил. Тураскаал чаас-
каан ходун берген турар эвес, ону
долгандыр база хөй тудуглар, хе-
римнер турар апаар, аа богда, бо-
даа мээң багай бажымга сыңар хи-
ре эвес бодал-дыр. Ол дугайын
тускай болбаазын эртемниглер-ле
болгаагай аан. Мээң саналым бө-
дүүн ийин: Богда бурганның ту-
раскаалын ыяап-ла Дөгээ даанын
кырынга тургузар чүве болза, оон
шыпшык бажынга эвес, ол-ла дагда
Тибет дылда бижиттинген тарина
чоогунга азы дагның шуут-ла
эдээнге тургусса кандыг чүве ирги,
харын-даа ону хөй чоннун аргыжар
оруунун чоогунга тургузуп каар суг
болза, чүдүкчүлерге таарымчалыг
болбас деппе. Бурган дүрзүзүн
чоннун сүлдө-сүзүн бедидер дээш
тургузар деп турар болганда, чү-
дүкчүлерге эптин-ле херек турган
боор. Бо мээң хуумда бодалым-
дыр ийин, оомну кымга-даа сыга-
вайн-дыр мен. Бо чүүлүмнү «Дө-
гээ» деп шүлүмүмден кезек одуру-
лар-биле доозуп каайн.

...Төөгүлүг бир үеисте
Дөгээ даанын баары-биле
Дөргөн аъттыг казак шерин
Эрес-соруун бадыйкаан дег,
Эзиннелдир халдып чораан,
Эзир куштун турлаа болган,
Экер эрнин соруу сиңген
Кажарарган бедик Дөгээ
Азий төвүн кадагалап,
Ам-даа мөңгө туруп-ла көр!

Көдээниң социал-экономиктиг
хөгжүлдөзү

ЧОННУН ОРУУ КЕДИЛИГ

Чоокта чаа «Шын» солунга журналист
Светлана Балчырның бижээни «Ак-Чы-
рааның ыраан ыңай...» деп чүлүн номчуп
таныштым. Ол чер чурттуг кижини болгаш,
чөптүг айтырыгны көдүрүп турарынга
өөрүп ордум.

Шынап-ла, ам бо үеде Өвүр
кожуунун кызыгаары ийи үзүлген
деп болур. Кожуун ортузунда бо-
дувустун-на чуртувустун девискээ-
рин эки тура-биле кожа-хөлбээ
найыралдыг чонувуска берип алган
бис. Дус-Даг, Чаа-Суур, Ак-Чыраа
чону-биле оруктун бергезинден
харылзаа үстүп турар. Кыдыг-кы-
зыгаар суурларның оруунун шына-
рының багайы-биле ында сайзырал-
хөгжүлдө кошкан. Россияның
Президенти Д.А. Медведевтин
«Россия, бурунгаар!» база «Техно-
логияларны модернизастаары» деп
чонга кыйгырыгы үнген болгай. Кө-
дээниң чагырга черлери бо кыйгы-
рыгны ханы өөренип, боттарының
социал-экономиктиг хөгжүлдөзү
дээш эки программаларга, кон-
курстарга, телевиделдерге кир-
жири — хуннун чугула айтыры.

Ноябрь 27-де ТР-ниң Чазак
Даргазы Ш.В. Кара-оол хөй-ниити
организацияларының удуртукчула-
ры-биле ужуражылгазынга 2009
чылда аңгы-аңгы телевиделдерниң
ачызында тудуг-суур болгаш Кы-
зыл хоорайның оруктарын чаар-
тыры-биле, куш фабриказын, «Ча-
гытай» бүдүрүлгени ажыдып тургу-
зарынга бюджетке немей 1 млрд.
400 муң рубльди аңгылаанын илет-
келинге айытты. Күрүне, казак
чоннун амыдыралы экижизин дээш
акша-түннү тып турары өөрүнчү-
дүр.

Үстүнде адааным чүүлде жур-
налист Дус-Даг, Чаа-Суур, Ак-Чы-
раа чонун кызымаккай чон деп би-
жээни шын. 1990 чылдарда Дус-Даг
суурнун орук талазы-биле удур-
тукчузу Владимир Бүрбүжалович
Донгак Дус-Даг биле Хову-Аксы
аразында чоннун хол-биле кылып
тургаш, ажыткан оруун чазаглыг
орук кылдыр кылдыртыр дээш тө-
левилелди белеткеп, он ажыг чыл
дүргүзүндө республиканың орук
черинге шыныдып чоруп келгенин
билир мен. Ол акывыс «кызыл-дус-
таан» соонда, оон көдүргөн айты-
рыы ис чок барган. Ол үеде Дус-
Даг талазындан орук чериниң трак-
тору-биле ук орукту дескилеп, Ак-
Хем артын ашкаш, Таңды-Уула иш-
тинче Чола хемниң иштин өрү Чеди-
Хөлдүн кызыгаарынга чедир кыл-
ган. Хем унунга көвүрүглер салыр
айтырыгга келгеш, ол ажыл ара
соксаан.

Ийи чыл бурунгаар Владимир
Донгак акывыстың кылып турган
оруу-биле Чеди-Хөлдөн Дус-Дагже
ашкан бис. Кызылдан Дус-Даг кири
черниң аразы 180 километр болду.
Кызылдан Хандагайтылап чораа-
нынга деңнээрге, орук-даа кыска,
бензин, кывар-чаар чүүлдер чарыг-
далы-даа ийи катап эвээш боор

чорду. Кады чораан дунмаларым
орук талазы-биле эртемниг оолдар
чүве, олар-биле чугаалажырымга,
тайганың, хемниң иштиниң калбак
даштары-биле көвүрүглерни кылып
болурунун аргазы бар-дыр. Чола
хемни өрү даш көвүрүглер кылы-
рының төлевилелин кылып, тускай
программага Дус-Даг, Чаа-Суур,
Ак-Чыраа суму чагыргалары кон-
курсту чарлап, республиканың
орук чери-биле кады ажылдаары
чугула.

Торгалыг биле Хандагайты че-
дер орукту ол чер улузу шын эвес
орук деп чугаалажыр. Таңды-Уула-
ның сирт кыры-биле чорбайн, оон
эдээ-биле чоруур кылдыр кылыр
турганын чон хомудуп чугаалажып
турар. Тайга кыры-биле кыжын чо-
рууру дыка берге. Хар чагганда,
орукту хөртүктөп кааптар, тайга-
сын бажынга хонар ужурга тавар-
жыр. Эртенінде кастынып, аштанып
тургаш, кожуун төвү чедер. Дедир
чанарда база-ла ыңдыг. Чайын-даа
чаас-чайыктыгда тайга сирти-биле
чорууру берге болбайн канчаар.
Ынчанга Чеди-Хөлдөп чедер
орукту кылып алыр болза, ыңчан
амыр-дыш ап, сайзырап-хөгжүүр
черлер-дир ийин бо.

Бистиң республикада Дус-Даг
ышкаш оруктары кызыгаар айты-
ры-биле холбажып турар черлер
эмгек-ла болгай: Мөңгүн-Тайга,
Эрзин, Бай-Тайга, Тожу, Кунгуртуг,
Би-Хем дизе-ле. Кыдыг-кызыгаар
черлерде суурларның социал-
экономиктиг хөгжүлдөзүн чедип
алыр дизе, бир дугаарында, орук
айтырыын шиитпирлээр ужурлуг.

Шаанда Тыва Арат Республи-
каның кызыгаары Танзыбей чедир
турган дээр-ле болгай. Моол Арат
Республика-биле кызыгаары Успа-
Хөлдүн ортузу чедир, Тес-Хемниң
кызыгаары Хупсугул аймак чедир
турган дижир чораан. Бо айтырыг-
ларга хамаарыштыр федералдыг
чер талазы-биле харыылаар ямы-
лар чүгө чер садары, аренда дээн
ышкаш (хоойлу-дүрүмнер-биле)
айтырыглар-биле ажылдаары кол-
даан. А кожа чыдар регионнарже
кире берген девискээрлеривиске
хамаарыштыр олар болгаш бистиң
эртемденнеривис чүү деп харыы
бээр ирги, дыңнаканчыг-дыр.

Светлана Балчырның кыдыг-
кызыгаар суурже орук дугайында
айтырыныг харыыны орукчулар-
ның үстүкү удуртуп-баштаар
черлеринде даргалар бээр боор
деп чон идегеп манаар-дыр бис. А
суур-сумуларның чагырга черлери
харыы манап олурбайн, олар-биле
харылзажып ажылдаары күзенчиг.

Алексей ДОНГАК.

Кызыл хоорай.

КҮРҮНЕ НОТАРИУСТАРЫ КАЙДАЛ?

«Салгал дамчаан өнчү хүлээп алыр дээш юридиктиг документиленни шынзыдып алыры-биле күрүнениң нотариус конторазына чедө бээримге, көже берген болду. Күрүне нотариустары оон өске кайда ажилдап турарыл? Оон ыңай күрүне нотариустарына кирериниң оочуру дыка улуг, кижилер шак-шагы-биле туруп кээр дээр-дир. Ол чүге ындыгыл, ол дугайын солун дамчыштыр харыылап бээриңерни диледим.

Аяна Монгуш, Кызыл хоорай.»

Номчукчувустун айтырыгына харыылап бээри-биле, Тыва Республиканың девискээринде күрүне нотариустарының ажил-чорудулгазының дугайында медээ-дыңнадыгны А. Оюндан алган бис.

— Нотариус адырынга хамааржыр хоойлужулуга даянган, Федералдыг бүрүткел талазы-биле Тыва Республикада албанын база ТР-ниң нотариат палатасының 2005 чылдың декабрь 21-де «Нотариалдыг округтарның, нотариус албан-дужаалдарын тургуспушаан, нотариалдыг округка нотариус албан-дужаалдарының санын тодарадыры» деп № 91 дужаалы-биле Тыва Республиканың девискээринге 17 нотариалдыг округту тургузуп, 25 албан-дужаалды аңгылаан. Оон иштинде күрүнениң нотариалдыг контораларына (КНК) ажилдаар 16 база хууда нотариуска хамааржыр 9 албан-дужаалды тургускан.

Тыва Республиканың Чазаның 2001 чылдың май 8-те «Тыва Республикада күрүнениң нотариус контораларының күрүне нотариустарының болгаш ажилдакчыларының күш-ажылын чурумчударының дугайында» № 600 доктаалы-биле, күрүнениң нотариус контораларында ажилдап турар нотариустарның болгаш ажилдакчыларның шалың төлөвирин Тыва Республикада күрүне албан-хаакчыттарының шалың төлөвири-биле (төлөвирге класс дужаалы дээш немелде чокка) деңнештирген.

2009 чылдың эгезинде дыңнадыг-биле Бии-Хем, Чөөн-Хемчик, Танды, Тожу, Тес-Хем, Чеди-Хөл кожууннарда болгаш Кызыл хоорайда күрүнениң нотариус контораларында бир-бир, шупту 7 нотариус ажилдап турар. Өвүр биле Эрзин кожууннарда күрүнениң нотариус контораларында 2 хостуг олутче кордакчылар лицензия алыры-биле шылгалдаларны дужаагаш, эртип шыдавын барган.

2007-2008 чылдарда нотариалдыг округтардан хуу контораларже 7 нотариус ажилдап чоруткан. Ол дээрже Барыын-Хемчик, Каа-Хем, Кызыл, Улуг-Хем кожууннардан болгаш Кызыл хоорайдан 3 нотариус-тыр.

2008 чылда күрүнениң нотариалдыг конторалары янзы-бүрү документилен, юридиктиг актылар бадылаарына хамааржыр 30102 ажил-чорудулганы чоруткан, оон 3958-и чиигелделиг хамаатыларга. Оон күрүне каайлызынче ниитизи-биле 1,8 млн. рубльди кириген.

А 2007 чылда 31762 ажил-чорудулганы кылган болза, оон 4081-ин чиигелделиг үндезинге чоруткан. 2,4 млн. рубль күрүнеже кирген. Моон алгаш көөрге, күрүнениң нотариалдыг контораларында нотариустарның саны кызырылза-даа, оларның кылып турар ажылының хемчээли колдуунда-ла ол-ла хевээр арткан бооп турар.

Күрүнениң нотариалдыг контораларының ажил-чорудулгазын

хандыраары-биле көрдүнген кол хемчеглер колдуунда күсөттинген. Оргтехника, мебель аймаан чаартып, чарыгдал материалдары-биле четчири-биле хандырттыган.

Кызыл хоорайда күрүнениң нотариалдыг конторазы Чүлдүм кудумчузунда, 42 дугаарлыг чуртталга бажыңына турган болза, ам Калинин кудумчузунда 1 «б» адреске административтиг бажыңче көшкен.

2007 чылдан эгелеп күрүнениң нотариалдыг контораларының ажилдакчыларының хуу нотариустарже хөйү-биле шилчээни, Тыва Республикада күрүнениң нотариалдыг контораларын бюджеттен ам-даа акшаландыраары негеттинип турар. Ук айтырыгны шийтпирлээр экономикактиг болгаш социал уjur-дузалыг.

Экономиктиг талазы. Күрүнениң нотариус контораларын тударына республика бюджетинден чылдың-на ортумаа-биле 5 млн. рубль негеттинер. Бюджетче чылда-ла ортумаа-биле 2 млн. рубль күрүне үндүрүү кирип турар. Ынчангаш мында кандыг-даа орулга чок. Күрүнениң нотариус контораларын тудар дээш бюджеттен көрдүнген акшадан хосталган түнү өске сорулгаларже хуваап болур-дур.

База ол ышкаш хууда нотариустарның бюджетче орулга кириер үндүрүг төлөвирлериниң дугайында көрдүмээн. Чылдың-на хууда нотариустардан 371-ден 758 муң рубль түнүгө үндүрүг кирип турар. Ону чылда чаңгыс катап төлөп каар, а күрүнениң нотариус конторалары бүдүн отчеттуг саңхөө чылының дургузунда үндүрүгнү бюджетче кириер. Бүгү нотариалдыг округтарда албан-дужаалдарны хуу нотариустар ээлээр-даа болза, күрүнениң нотариус конторазының ажилдакчыларының кирип турары дег хөй түнүг үндүрүг төлөвирин олар бюджетче кирибес.

Чижээлээр, РФ-тиң Үндүрүг кодекзиниң (333.24 чүүлү-биле) тургусканы салгал дамчыыр херектер талазы-биле күрүне үндүрүү салгалдарның төрөл харылзаа-зындан хамаарыштыр салгал дамчыштыр ап турары эттиң өртээнин 0,3 база 0,6 хуузу тургузуп турар, азы 100 муңдан 1 млн. рубль чедир. (Чижээ, салгалга дамчыдып турар эттиң 1 млн. рубльден төрөлдери 3 муң, өске кижилер 6 муң рубль күрүне үндүдүн төлээр). Күрүне нотариустарының тыртканы шак ол үндүрүг төлөвирлери шупту бюджетче кирип турар болза, хууда нотариустарга ол төлөвир орулга кылдыр артып калыр.

Ындыг болганда, экономикактиг талазы-биле ап көөрге, бо чижек-

тен илдең-не-дир.

Социал уjur-дузазы. Чурттакчы чоннуң социал камгалалы кошкак кезинге нотариус ачы-дуза-зының хевирлерин хууда нотариустарга деңнээр, чиигелделиг өртек-биле чорудары күрүнениң нотариус контораларының ажылының бир кол угланышкыны. Ол дээрже Россия Федерациязында болгаш Тыва Республикада күрүне органның ат-алдарын бедидериниң күрүне чергелиг айтыры-дыр.

Амгы үеде Кызыл хоорайның күрүнениң нотариус конторазында чүгле чаңгыс нотариус ажилдап турар, а ачы-дуза алыкчыларының саны көвүдээн. Нотариустарның санының эвээжин, документилен долдурары-биле үени көвүдедирин чон дилеп турар.

Ындыг болганда, Тыва Республикада күрүне нотариусунун ажылын камгалап кадагалап арттыраары, харын-даа быжыглаары чугула.

Нотариат талазы-биле хоойлудүрүмде айтыканы болза, нотариалдыг округта нотариустарның албан-дужаалының санын база Россия Федерациязының субъектизиниң девискээринге нотариалдыг округтарның санын тодарадыр эргени Россия Федерациязының субъектизиниң күрүне эрге-чагырга органнынга берген.

Күрүнениң нотариус конторазын ажыдар азы дүжүрер дугайында шийтпирни нотариат талазы-биле хыналда болгаш хайгаарал чорудуп турар федералдыг эрге-чагырга органы азы оон даалгазы-биле регионда оон органы хүлээп алыр. Ынчал кээрде, бо таварылгада, Россия Федерациязының Юстиция яамызының Тыва Республикада эргелели шийтпирлээр уjur-луг. А бо орган Тыва Республиканың нотариат палатасы-биле кады күрүнениң нотариус контораларын дүжүреринге сонургалдыг. Күрүнениң нотариус контораларының албан-дужаалдарын хуу ажилдыг нотариустар-биле солаан нотариалдыг округтарда Россия Федерациязының субъектизиниң саналын барымдаалаваан. Чижээлээр, Федералдыг бүрүткел албанының Тыва Республикада эргелелиниң Кызыл кожуунда күрүнениң нотариус конторазын дүжүрер дугайында медээни бисче анаа дыңнадыг кылдыр чагаа чоруткан.

Амыдыралдың көргүзүп турары-биле алырга, хоорайда хууда ажилдыг нотариустар бар-даа болза, Кызылдың күрүнениң нотариус конторазына чон бүзүрөп, хөйү-биле кээп турар.

	Кызылдың КНК	Кызылдың хуу ажилдыг конторалары
Чиигелделер, күрүне үндүрүглеринден хостадыры	Берип турар	Бербейн турар
Консультация	Халас	Өртектиг
Техниктиг ажилдар	Өртээн тыртпас	Өртээн тыртар
Күрүне каайлызы	Күрүнениң орулга-зынче	Хуу нотариустун орулгазынче
Салгал дамчаан өнчү-хөреңгини илередири	Кылып турар	Кылбайн турар
Ажилдың хүн чуруму	Нормалап каан	Норма чок
Шөлээ	График езугаар	Бодунун күзели-биле

Федералдыг бүрүткел албанының Тыва Республикада эргелелиниң болгаш Тыва Республиканың нотариат палатасының 2005 чылдың декабрь 21-де «Нотариалдыг округтарны тургузарының, нотариалдыг округтарда албан-дужаалдарның санын тодарадырының

Хуу ажилдыг нотариустар чиигелделиг кижилерни күрүне контораларынче чорудары чаңчыл апарган. Теле-дамчыдылгага көргөн боор силер, биске келген улус колдуунда улуг назылыг, хөй кезин чиигелделиг кижилер. Бо чылдың ноябрь 16-да Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, инвалид Петр Никифорович Вишуренко кадайы Дина Кирилловна Вишуренко-биле (адреси Кызыл хоорай, Кызыл партизаннар кудумчузу, б. 41, квартира 73) пенсияны Кызыл хоорайның почта салбырындан алыр дугайында бүзүредиг бижик кылдыртып алыр дээш келген. Олар хоорайда 3 хууда нотариустарга баарга, шуптузу күрүне конторазына барынар дээш хүлээп албаан.

2008 чылда 30102 нотариалдыг херектер кылдынган, оларның 3958-и чиигелделиг хамаатыларның дилээ-биле азы дилег кылган 7.5 кижиниң бирээзи-ле чиигелде алыр эргелиг бооп турар.

Дээди юридиктиг эртемниг кижилер дыка хөй. Ынчалза-даа оларның иштинден нотариус болуусаар күзөлдиг улус эвээш. Ону 2009 чылда күрүнениң нотариус конторазына чаңгыс-даа кижини өөредилге (стажировка) эртпээни херечилеп турар. 2008 чылда 1 кижини, 2007 чылда 4 кижини өөредилге эрткен.

Россия Федерациязының Юстиция яамызының Тыва Республикада эргелели нотариалдыг ажил чорударына чөпшээрелди берип турар, ынчангаш ол каш чөпшээрел бергенин билер уjur-луг. Ол эргелел биске ындыг сан-чугагалар бербейн турар, чүге дизе Россияның субъектизиниң эргезинде чүгле күрүнениң нотариус контораларын акшаландыраары болгаш материал-техниктиг хандырылганын чорудары көрдүнген.

Хуу ажилдыг нотариустарга бодаарга, күрүнениң нотариус конторалары хамааты кижилерге оларның айтырыгларын шийтпирлээрде чиигелдени кылып турар (РФ-тиң Үндүрүг кодекзиниң 333.38, 333.24 чүүлдери). Чиигелделерни инвалидтерге, оларның төрөлдериңге эт-хөреңги айтырыгларын шийтпирлээрде, пенсия, пособие алырда херек бүзүрел бижиктер кылдыртырда бээр.

Назы четпээнер, инвалидтерниң хөй-ниити организациялары, Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннары, салгал дамчыыр өнчү-хөреңгиниң ээлери ол өнчү-хөреңгиниң херечилелин алырда төлөвирден хостадыр.

РЕСПУБЛИКА ЭМНЕЛГЕЗИНДЕ — ЧАА УДУРТУКЧУ

2009 чылдың ноябрь 26-да Республиканың №1 эмнелгезинге коллективтиң хуралы болуп эрткен. Аңаа республиканың улуг эмнелгезиниң удуртукчузу албан-дужаалын ээлээр төлөптиг кандидатура шилиир дугайында айтырыг тургустунган. Хуралга Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол, Тыва Республиканың Кадык камгалал сайыды Шолбан Хопуя база Кадык камгалал сайыдының бирги оралакчызы Лариса Мурманз чалаттырган аалчылар болуп киришкен.

Чоокку хүннерге чедир республиканың улуг дээн эмнелгези доктаамал удуртукчу чок артып турган. Эмнелгениң улуг эмчизиниң хүлээлгезин улуг эмчиниң оралакчызы Б.Д. Монгуш күөседип турган.

Эмнелгениң коллективти хурал үезинде эмнелгениң удуртукчузун саадал чокка томуйлаары негеттинип турар деп ниити бодалды илдеткен. Чүге дизе, бо хүннерге чедир эмнелгеде улуг эмчиниң дорт кыржилгези негеттинип турар нарын айтырыглар хөйү-биле чыгып калган. Эмнедип чыдар аарыг улустун 70 хуузу азы эрткен чылдыңында деңнээр, 3300 сан хөй кижини дүрген эмчи дузазы чедиртинер уjur-луг аарыг улус болуп турар. Оон кадында эмнелгеге чыдып эмнедир-биле кээп турар аарыг улустун саны кызырылбайн турар. Ол ышкаш, шийтпирлээр дарый негеттинип турар өске-даа нарын айтырыглар эвээш эвес: материал-техниктиг баазаның четпес-дудуу талаларындан эгелээш, эм-таң аймаа болгаш өске-даа чарыгдар материалдар хандырылганында бергедээш-киннерге чедир. Коллективти бүдүнү-биле эмнелгеде шөл чедишпезиниң айтыры, тендерлиг садыглаашкыннарын хуусааларының узамдыгып турары дүвүредип турар. Чидиг респираторлуг вирустуг аарыглар онза нептереп, грипптиң А/Н1Н1 деп чаа хевириниң тарап турары-биле холбашкан бо берге үеде республика эмнелгезиниң ниити аарыглар оруннарын халдавырлыг аарыглар оруннары кылдыр эде тургускан болгаш ук оруннара «хаван гриппинден» аараан деп каразыттырып турар 5 аарыг кижини эмнедип чыдар. Оон-биле чергелештир вирустарга удур эм-таң аймаа-биле хандырылга нарын байдалда. Илеткелчилер эмнелгениң удуртукчузу болуп улуг эмчини коллективтиң кижигүннериниң аразындан, эмнелге салбырларының-даа, ниити-даа байдалды эки билер кижини шилип алыры күзөңгич дээрзин демдеглээн. Ынчангаш удуртукчу болуп ажилдап болгу дег төлөптиг кандидаттарны айтыр-кылаан.

Ш.В.Кара-оол улуг эмчиниң албан-дужаалын ээлеп болур төлөптиг ажилдакчыны демократчы арга-биле, чажыт бадылаашкынның дузазы-биле шилип алырын саналдаан. Чажыт бадылаашкынның түнелинде хуралдың киржикчилериниң хөй кезиниң бадылааны-биле, Республиканың №1 эмнелгезиниң кезип эмнээр салбырының эргелекчизи Вячеслав Товарищ-таевич Ховалыгының кандидатуразы деткимчени алган.

Хуралдың төңчүзүнде Чазак Даргазы Ш.Кара-оол чаа удуртукчуга республиканың улуг дээн эмнелгезиниң ажил-чорудулгазы дээш чугула харысалганы аңаа дагып турарын сагындырган. Ынчангаш республиканың кадык камгалал адырының улуг эмнелге чери деп деннелге дүшүр ажилдаарын, Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы-биле кады бүгүле нарын айтырыгларны кыска үе дургузунда шийтпирлээр аргазын көөрүн дааскан.

Бистиң корр.

Үе болгаш болушкуннар

АЧАМНЫН АЪТТАРЫ

Мээң чаңгыс чер-чурт-тугларым – Манчүрек, Алдан-Маадыр чонунда улуг назылыг кижилер ачам бар-даа, чок болган сөөлүнде-даа менээ ужуражы бергенде: «Ачаңга кончуг-ла аъттар турган ийин» дижир. Ол сөстөрү мен чоргаарал-биле дыңнаар чордум. Чонумнуң ындыг бедик үнелелинде ханы утка барын база ооң алыс чылдагаанын ам, улгадып келгеш, хандыр угап бодаар мен.

Ийе, шынап-ла, миннип келир-имге, аалывыска Улуг-Кула, Биче-Кула, Чыраа-Доруг, Калчан-Бора, шала сөөлзүредир Кара-Сарыг дээр күш-деңгели кезээди шыырак, оорга-мойну «кулун ооргазы дег, ойбак-чаар чок, долу достак карактарлыг аъттар турган. Мээң бичи болгаш элээди шаамда аът тыва өг-бүлениң кол өнчүзү, азыраакчызы база хей-аьды чораан.

1960 чылдарда ССРЭ-ниң казаанын, СЭКП ТК-ның айтышкыннары-биле аъттарны албадал-биле күрүнге саттырып турганын сактып олур мен. 1962 чылда, Сүт-Хөл кожуунун Бора-Тайга школазынга башкылап турар үемде, кожавыс Аскал Ондарның (шолазы Хүлбүс-Адар) суму даргазы: «Аьдыңны сат дээш албадал туруп берди. Ат болдум, чаңгыс чодамны алырлары ол-дур. Ам канчаайн, чонум?» деп ыглаан кыпсынчыг хомудалы аныяк кижин мээң сеткил-сагыжымга дыка-ла аарышкылыг кылдыр дегген.

Ачамның аъттарын чонун мактап, магадап чораанында ужу бар боор деп билгеш, ону сайгарып, боданып чоруурумга, ооң алыс чылдагааны ачам аъттарны шын ажаап-тежээп чорааны болур чорду. Тыва чонувус муң-муң чылдарда аъттын ажыын көрүп, ону ылап-ла ханы сеткил-биле эдилеп чорааны — ачамга, ооң адазынга салгал дамчып келгени маргыш чок.

Ачамның адазы Шыыр-оол Ооржак. Алыс шын ады Сарыг-оол. Ону чону ойзуп, Шыыр-оол дээн. Шолазы Доштуг-Сал ашак. Ол шолазы-биле 1943 чылда бурганнаан. Малга хүндүткел, үнелелди оглунга сөөгүнге кири ол билиндирип кааны ол-дур деп бодап чоруур мен. Кедээ Ооржактар ону өгбевис дижир, чонунга ол кайгамчык хүндүткелдиг чораанын чон бадыткап чугаалажыр. Кырган-ачам чүгле шыырак аъттарлыг эвес, а кончуг шыырак шарыларлыг база турган.

Олары-биле Дус-Дагдан дус чүдүрер, аалдар көжүрер чораан. «Өвүрдөн дустап чорааш келгенде, ол шарылар даартазында турбас, а чыткылаар, чамдыкта ийи-даа хүн дыштанып чыдар чүве» деп ачам чугаалаар кижин. Манчүректен Дус-Даг четкеш, дедир кээп турда, ай хире үе эртер. Аар чүк-биле ол хире үр үе иштинде чоруп келирге, шары-даа болза эди чуурлуп, могап келири билдингир.

Ачамның аътка хамаарылгазы, бир-ле дугаарында, малдың күш-шыдалын шыырак кылдыр ажаап өөренип чаңчыкканында деп бодап, орта ханы бүзүрүп чоруур мен. Аъттарны аргызып болбас, ол өг-бүлениң азыраакчызы. «Кара чилиг кири аргызыпканда азы караан онгайты тургузу мунуп каан мал черле өөделиг, шыырак аът болбас. Аът сарыг-сөөк, күр-күштүг турар ужурулуг» деп, ачам чугаалаар кижин.

1950 чылдарның эгезинде бистин өг-бүлевис амгы Суг-Аксы суурнуң мурнуу талазында шыкка өггө чурттап олурдус. Ачам райком партияның инструктору турган. Июнь айда ачам дүш

четпээнде, шала хөлзээн, далашкан аяңныг өггө кирип келгеш: «Дарга өөвүске кирер дишти. Шайдан, аш-чемден белетке, кадай. Дарга Хемчик кежир мунар кылдыр Калчан-Бораны бер диштилэр. Райком аъттарында өөделиг аът чок болганы ол боор. Мен аътты эзертеп белеткээйн» дээш, өгден үнө берди.

Калчан-Бораны ынчан райком аъттарынга кадып алгаш турган кижин. Ол аът өг чанында шыкка өртөп каан турган. Ол үениң-даа, ооң соонда С.К.Тока дарга чок болгуже-даа, хамык даргалары республиканың ынчангы бирги удуртукчузун «Дарга» деп чугаалажыр турган.

Үр-даа болбаан, Дарга моорлап келди. Ону үдеп, райкомдан, райкүсскомдан даргалар база бар. Дарга ажык, бөдүүн болгаш чугаа-сооттуг кижин болган. Аштанып-чемненген соонда, Дарга: «Дыка чаагай чем-дир. Хертек Амырбитовнага чугаалап чедер мен. Четтирдим!» дээш үнүпү.

Дарганы аъткарыпкаш, өске даргалар база райкомнун аът ажаакчызы Хунаан Ондар-биле ачам ушкажыпкаш, кежиге чоруптулар. Хемчикти кешкеш, Дарга Калчан-Бораның мойнун часкагылааш: «Дыка шыырак аът-тыр, малды мынчаар эдилээр-ле болгай» дээш байырлашкаш, чорупкан. Калчан-Бора кезээде күр-күштүг, сарыг-сөөк, езулуг тыва уксааның шыырак аьды чораан чүве.

Сенди Ооржак Ооржактарның Бады чаңгы оглу. Ада салгаан чаңгы болур үеде, хувискаал өөскээш, ол албан-дужаалды албайн барган. Менээ бир-ле катап: «Ачаң багай аът, чаваа мунмас кижин» деп чугаалаан.

Ачам «Арган аът-биле каяа чедер сен, канчап аңаа чүк чүдүрер сен? Ооң-биле канчап чер аңдар, тайга-танды кезип аңнаарыл? Аъттын күш-деңгелин доктаамал шыырак кылдыр эдилеп чор» деп чагыыр кижин.

Аъттарны үргүлчү эки, чаа шынарлыг аъттарлыг черге ээлчештирип, бош салып оъткаар. Бош аъттар 5-7 хонук одарга чоруур. Өске дыш малдарны одардан тудуп мунар, мунушка турган аъттарны одарже дыштандырып салыр. Чайгы үеде, оът четчип келирге, аъттарны ынчалдыр солуп оътка-рар хонуун 15 хонук чедир узадыр. Ону ачам «аъттарны тайга оду кезидер» дээр кижин. Малдарны

ынчалдыр семиртирге, кышка эки белеткел болур. Чайын эки семиртип, тайга оьдучип алган мал, кышты күштүг ажар, часкы аар ажылдарны (чер аңдарар, көжер, дустаар) чииги-биле шыдажыр.

Аъттарны эки эдилээри чүгле ооң-биле кызыгаарланмас. Аъттын дериг-херекселдерин: эзер, чонак, чулар, чүген, колун-чиримни быжырымчалыг, аътка хала чок, ээзинге идегелдиг кылдыр белеткеп кылыр. Оларны чаңгыс удаа эки кылып алгаш, оон утуп болбас, доктаамал хайгаарап хынаар. Ачамның аът дериг-херекселдери кезээде быжырымчалыг. Эзериниң колун-чиримин, оларның эзерде быжыгалаан багларын, дергилерин, шериг эзерниң соңгу-мурну баштарын тудуштурган, калбак хертеш багны айда бир удаа көөр, хынаарын чагыыр кижин. Чүген, чуларны, кижени канчаар кылырын менээ өөредип, айтып берип чорду. Чулар, чүгле аът бажынга сугар, баглап каан баг эвес, аңаа албан чылдыргыш херек деп чүвени тайылбырлап берип чорду. Чылдыргыш чок чуларга аргамчылыг аътты өртөп каарга, ол доора ораажыр. Аргамчының ужун ылап-ла чавыс кылдыр өргөн, тал, дая ыш-ка баглаар. Ачам кижени боду долгап кылыр, аргамчыны эттеп алыр. Оон буур кезинден кылган аргамчызын 1996 чылга чедир эдиледим.

Аъттарны эдилээриниң мурнунда кулун, чаваа турда-ла азы садып алырда, өстүрерде, ачам кончуг бодамчалыг кижин. Садып алыр аъттарны ол колдуунда Манчүректен Максим Килченден, Сүт-Хөлдүн Чалбак-Хараган чурттуг Ынаажык Ооржактан, Шеминиң Хойнаажык Монгуштан (сураглыг эки аъттар өстүрүкчүзү) Баян-Талада Орус Куулар-биле сүмележип тургаш садып, орнап алыр турган. Чыраа-Доругну харын Шыра-Булакта тараажы эки Чимит белекке берген деп чугаалаар кижин.

Калчан-Бора-биле ачамның дугайында болган ийи таварылганы ол боду менээ бир катап чугаалаан. Аъттын алыс чаңы багай, караа соок. Багай кижиге чораан болза, чүнү-даа кылып болур. Бир катап күзүн Манчүрек долу эвес эге школага өөренип турумда, ачам чедип келди. Ынчан-на ачам суму даргалааш, он чыл чоокшулай берген турган. «Сээң бажың кыргып бээр дээш келдим. Диңнеп, тайга артты ажар деп тур мен» деп бо. Ачамны көөрүмгө, бир талакы караа кара-

көк, «Канчап бардың?» деп бо-ла мен. «Калчан-Бораны дагалап туру-вуста, хүлүп каан баг үзүлгөш, бир буду карак орта деген» дей-дир. «Мен чаныксап тур мен, чанар мен» дидим. Ачам чөпшээрешкен. Чаныпкан бис.

Ийиги таварылгада ачам боду буруулуг болган. Боозун оң талакы экинге чүктеп чораан. Эзим иштинге орукка хүлбүс таварышкан. Аъттан дүргөн дүжер дээш, оң талакы будун эзерниң соңгу бажын ажыргаш дүжер дээн, боонуң уну солагай талакы соңгу дергиде аргамчыже кире берген. Ачам дүжүп-даа шыдавас, дедир эзер кырынче олуруп-даа шыдавас апарган. Калчан-Бора хаайын каргырт кылгаш, тепкилеп ыңай-ла болган.

Экизи көргөн, ачам муңгаш-дын салбайн, аъттын аксын аъттаныр талаже болдунар шаа-биле чыыра тырттарынга өй болган. Аът тепкилеп, тырыкылаанып чоруур. Аъттын буттары чүү-даа болза, ачамның эът-мөчүзүнге дегбейн турган. Элээн кончуп, «Тур, моо-ва!» деп хөрөктенип сөглелгилээрге, аът бир-ле бедик чудукка таварышкаш, дескинип тепкиленирин соксаткан. Ачам ооргазында би-жээн ужулгаш, дергини үзе кезип-кен. Оон соонда ачам «Аъттыг аңнаарда, боону оң талакы эгинге чүктеп болбас. Аргамчыны аъттын ажыргы талазынга, чок болза, мурнуу дергиде дергилээр, ынчан боону оң талакы эгинге чүктеп болур. Боону чүктээрде, оон аксын куду кылдыр чүктээр» деп чагаан.

Ам Кара-Сарыг аьдывыс дугайында каш домак. 1945 чылдың чайынында Манчүректин Амыкта ортаа чайлагда бис. Авам өг чанынга даштыгаа даараныр машинага сарыг даалымбадан өг пөзү даарап олурган. Мен оон чанынга ойнап олурган боор мен. Бир көөрүвүске, ачам шала арган, кара-сарыг мал чедип келди. Авам малче көргөш: «Па, бызаалыг инек, бир аът-биле орнап алган чүвөң ол бе?» деп айтырган. Ачам хүлүмзүрээш: «Ажырбас, кадай, аът болуру кулунундан эвес, ээзинден» деп харыылааш, аъттын тынын менээ тутсупкаш, өггө киргеш, деспиде кырындан дус бызап каан сула үндүрүп эккелгеш, демги малга чирти берди. Авамның ам-даа долу харыы албаанын билген боор: «Мындаа оолдар маңаа дезиг малдар сывыртап турда эскердим. Эки аът болур мал чорду. Дескен малдарны дораан чедер, мал былдай дүжерге, кады-ла баар,

элгир, кашпагай. Оолдардан со-нуургап айтырарымга, Ынаажык чылгызындан дижирге, бодангаш, орнап алдым» деп тайылбырлады. Даартазында черле эки чаңы-биле ачам Кара-Сарыг чавааны өске аъттар-биле каткаш, Амык бажынче тайга оьду кезидип салыпкан. Он беш хире хонганда, тайгалаан малдарны аалга кирип келгеш, мунушка турган малдарны тайгаже чорудупту.

Кара-Сарыгны тайгалаан соон-да, танывас чыгыы турдум. Күскү эткин мурнунда тулдур семирп алган аныяк сыын дег. Хөрээ бедик, дүктериниң бажы кара, ортузундан дөзүнге чедир сарыг. Оон чараш дурт-сынын, топтуг кара карактарын кижин көрүп-ле туруксаазы келир. Менээ, чаш кижиге, аът чаражы оон эртпес кылдыр сагын-дырган.

Хүннер, айлар эрткен тудум, Кара-Сарыг аалдың эң-не ынак аьды, чоргааралы апарган. Оон чүгле даштыкы хевири чараш эвес, аъттын тыва кижиге эң-не үнелиг чоруктары, кылашкыры (багай аъттар шошкуп чорда, Кара-Сарыг кылажы-биле чоруур) база ыгла-лып чораан. Саяктаары, челижи база ында бар турган. Кылаштан дүргөн чорук ээзинге херектиг апарза, саяктай бээр, оон дүргени херек болза, аралчылай бээр, оон дүргени – челе бээр.

Кара-Сарыг карбал челип чор-да, дооразындан көөрге, кайгамчык чараш. Хөрээ бедик, ийи кулаа олуй-солуй хаачылаанып чоруур. Бели чавызап, шөйлү бээр. Ам, үр үе эрткенде безин, ачам биле Кара-Сарыг Манчүректин куу-сарыг ка-дарлыг шөлүнде челип чорааннар дег. Олар Ак-Адыр ховуздундан адырлып, кудайже ужуга бер-гензиг.

1974 чылда Новосибирск хоорайда партияның дээди школазынга өөренип тургаш, байырлал таварыштыр дыштанып, Алдан-Маадыр суурга келдим. Авам, ачам бажыңында Максим Килчен-биле аъттар дугайында хөөрөшкен олур-лар. Ол бистин Манчүректин эң хөй чылгы малдыг, эки чүгүрүк, челер аъттарлыг, Хөлчүктүг сумузуңун идепкейлиг кижилериниң бирээзи чораан. Ачам ону хүндүлээр, ооң-биле эдержир турган кижин.

Ашактарның чугаазын дыңнап олур, «Бир эвес Челер-Доруг биле Кара-Сарыгны челишке салыр бол-за, кайызы эртер ирги?» деп айты-рыг салдым. Ашактар кедиржы берди. Максим олургаш: «Челер-Доруг дээрге, челер аът-тыр, а Кара-Сарыг – мунуш аьды-дыр. Ону чүгле мунган улус-ла билир».

1947 чылдың май айда ачам Хемчиктин Шыра-Булак чорааш, ийи хонганда чедип келди. Манчүрек биле Шыра-Булак аразы – херин-ле чер. Ол кежээ авам ачамны райкомче даарта эртенгиниң 9 шакта келдирткенин дамчытты. Ачам, суму даргазы кижин, барбас аргажок. Ол даң бажында, 60 километр ырак черде Суг-Аксыне ол-ла аьды-биле чорупкан. Хурал соонда, ачам: «Каттар бажын казып оъттаар, кайгамчыктыг, Кара-Сарыг...» деп ырлап, Манчүрек кайы сен дээш, дедир чанып келген. Аъттын шын мунарга, мал безин ол хире могавас болур-дур.

Бо садыг-саарылгалыг үеде эки, шыырак аъттарны улус өстүрүп, оларны шын азырап, ажыглап, а чамдыкта херек апарганда, шанактап, тергелеп чорзун деп бодап-биле бо чүлдү бижидим.

Дудак ООРЖАК.

Сукпак суур.

2010 чылда «Кызылдың ЧЭТ» ААН-ның дамчыдып турары чылыг энергиязының тарифтерин тургузарының дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТАРИФТЕР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ АЛБАНЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

2009 чылдың ноябрь 18 №41

1995 чылдың апрель 14-те «Электри болгаш чылыг энергиязына тарифтерин күрүнө өйлээшкенин дугайында» №41 Федералдыг хоойлузу, Тыва Республиканың Чазаның 2004 чылдың февраль 26-да «Россия Федерациязының электри болгаш чылыг энергиязына хамаарыштыр өртектерни тургузарының дугайында» №109 доктаалын езугаар болгаш Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албаны-

ның Баштаар черинин 2009 чылдың ноябрь 18-те № 14 протокол шийтиринге даянып, Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының доктаадыры болза:

1. 1, 2 калсырылга езугаар тарифтерни тургузар болгаш күштүг болдурар.

2. 2010 чылдың январь 1-ден эгелеп бо доктаалдың 1 пунктузунда тарифтер күштүг болуп эгелээр.

Удуртукчузу **Е.В.КАРАТАЕВА.**

Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының
2009 чылдың ноябрь 18-те №41 доктаалы-биле бадылаан
№ 1 Капсырылга

2010 чылда «Кызылдың ЧЭТ» ААН-ның дамчыдып турары чылыг энергиязына ТАРИФТЕРИ

		Чылыг энергиязынга тарифтер			
		Изиг суг	Базыышкын-биле бус		Чидиг бол- гаш редуцир- лээн бус
			2,5-тен 7,0-га чедир кг/кв.см.	2,5-тен 7,0-га, 13,0- га чедир кг/кв.см.	
1.1.	Чылыг энергиязының бүдүрүлгези болгаш дамчыдылганын төлөп турар хереглекчилер				
1.1.1.	Бюджет хереглекчилери				
1.1.2.	Чаңгыс ставка руб.Гкал	830,0 (НДС чокка)			
	Ийи ставка руб.Гкал				
1.2.1.	Өске хереглекчилер				
1.2.2.	Чаңгыс ставка руб.Гкал	830,0 (НДС чокка)			
	Ийи ставка руб.Гкал				
2.1.	Чылыг энергиязының бүдүрүлгезин төлөп турар (бүдүрүкчүнүн коллекторундан чылыг энергиязын ап турар) хереглекчилер				
2.1.1.	Бюджет хереглекчилери				
2.1.2.	Чаңгыс ставка руб.Гкал	611,29 (НДС чокка)			
	Ийи ставка руб.Гкал				
2.2.1.	Өске хереглекчилер				
2.2.2.	Чаңгыс ставка руб.Гкал	611,29 (НДС чокка)			
	Ийи ставка руб.Гкал				

Сагындырыг: чылыг энергиязын дамчыдар талазы-биле ачы-дузаның өрттөн чылыг энергиязының бүдүрүлгезин болгаш дамчыдылганын төлөп турар херег-

лекчилерге база чылыг энергиязының бүдүрүлгезин төлөп турар хереглекчилерге тарифтерге ажылгаанын эде санааны езугаар тодарадыр.

«Тайга» станциясында

КЫШКЫ СПОРТ СЕЗОНУ АЖЫТТЫНГАН

Декабрь 5-6-да хүннеринде «Тайга» станциязынга кышкы чаа спортчу сезон ажыдышкынынга тураскааткан хаакка маргылдаалар болуп эрткен.

Баштайгы хүнде чаа сезонунуң ажыдышкынынга тураскааткан театржыткан солун көргүзүгүнү Кызыл хоорай чагыргазының культура департаментизинин ажылдакчылары көргүскен, а мэр В.Т.Ховалыг байыр чедирип чүве чугаалаан.

Декабрь 5-те хаакчылар классиктиг арга-биле маңнааннар. Эр улус ортузунга 10 километрге чарышка ТывКУ-нун студентизи Айдың Ооржак бирги черни (32 м. 33 с.) ээлээн.

Херэзженнер аразынга база-ла ол-ла өөредилге черинин студентизи Айгуль Чигжит (20 м.02 с.) бирги черни алган.

3 километрге элээди оолдар аразынга Би-Хем кожуунун төлээзи Сергей Хомушку (09 м. 54 с.), ол-ла хемчээлге уруглар аразынга Кызылдың №15 ортумак школазының өөреникчизи Шончалай Саяты (14 м. 16 с.), херэзжен хоочуннар аразынга республиканың Онза байдалдар эргелелинин ажылдакчызы Лариса Заболотская (13 м. 30 с.) олар чемпионнааннар.

Декабрь 6-да хостуг арга-биле маңнаар маргылдаага Кызылдың №15 лицейинин өөреникчизи Шончалай Саяты 3 километрге уруглар аразынга база катап чемпионнаан (13 м. 37 с.). Оолдар аразынга ол-ла хемчээлге Чаа-Хөлдүн төлээзи

Солдаттын чагаазы

ЫНАК ЭЖИМГЕ

Ыраккы Смоленск хоорайда Н. шериг кезээнде албан-хүлээлгезин эрттирип турар солдат Валериан Владимирович Сандый ынак эжи, өөнү ишти Белекмаа Николаевнага төрүттүнгөн хүнүн таварыштыр изиг байырны чедирип, дараазында одуругларны «Шын» солунну таварыштыр сеткилинден сөңнээн.

Ачинскиниң белээ болган ынаамны мен
Каяа-даа, кымга-даа магададып көргүзөй,
Аныяк мээң аксым-кежи, Белекмаамны
Канчап черле чонумайдан чажыраар мен.
Чаңгыс чурттаар чуртталганың өөрүшкүзү,
Чаптанчыг-даа, төлөптүг-даа мээң эжим,
Хүлүмзүрүп чассып келир көрүжүңден
Күзелдерим чүрээм чүгүлөп, кыптыгып чор.
Өргүн чонда чараш кыстар аразыңдан
Өзүм-баарым чылдып чоруур ынакшылым,
Чайнаан хөлдүн көрүнчүк дег арыы ышкаш,
Чазык-чаагай сеткил хөөнүң ээлдек, уян.
Чаңгыс-ла мээң дилээм бо-дур:
Чаражымны ээрежип, хунаашпаңар!
Далай, хемден дилеп тыпкан эринем-дир,
Даңгырактыг сөзүм бергеш, камгалаайн.
Белекмаа-даа чеже-даа бол, «чок» дээр болза,
Бергелерге торулбас мен, манап аар мен.
Салган күзел – сорулгамга ыяап чедер
Чайгылыш чок оол боор мен, бүзүрөнөр!
Ынак эжи Валериандан.

Чингис Шойдаа (10 м.11 с.) бирги черни ээлээн.

Улуг эр улус аразынга 10 километрге хостуг чарышка ТывКУ-нун студентизи Чингис Сат (31 м. 45 с.), а 3 километрге херэзженнер ортузунга база-ла студент Айгуль-Чигжит (10 м. 43 с.), а ол-ла хире хемчээлге хоочун эр улус аразынга Олег Саяты (17 м. 36 с.) бирги черлерни ээлээн.

Тиилекчилерге Кызыл хоорай чагыргазының шаңналдарын тывыскан. Бо чаа спортчу сезонда «Тайга» станциязынга бир дугаар дыштанып келген кызылчыларга хаактарны арендага берип, чаа кафеге оларны ашкарып-чемгерип турган.

Спорт килдизи.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.

Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторунуң оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru

КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажыл-агый, очулга — 2-17-09, үлөтпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8350. Чагыг 143. Номериң парламгаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилердин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-нин «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.